

XVIII. YÜZYIL EYÜP KAZASI HAMAMLARI VE HAMAM ÇALIŞANLARININ DEMOGRAFİK YAPISI

SAİM YÖRÜK*

Giriş

Temizlik, insanların sağlıklı bir şekilde hayatlarını sürdürebilmeleri için gereklidir. Bu hem insanın hayatını sürdürdüğü çevresi için hem de beden sağlığı için geçerlidir. Tüm dinlerde temizlik hakkında bazı hükümler ve öğretiler yer almaktadır. Müslümanların, yaşadıkları sürece dinsel uygulamalara az veya çok bağlı oldukları, bazı bedenî mecburiyetleri yerine getirmeleri gerektiği bilinmektedir. Bu sebeple, diğer dinlerin mensuplarına göre, Müslümanlar vücut temizliğine daha fazla önem vermektedir. İbadetten önce abdest alınması bu kaygının küçük ama zorunlu bir biçimidir. İbadetin geçerli bir biçimde yapılabilmesi için mutlaka gerekli olan vücut temizliği, hamam kullanımının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Genellikle vakıf gibi hayır kurumlarına gelir sağlamak amacıyla yapılan hamamlar, halkın yıkanma ihtiyacını karşılayan en önemli yapılardır. Genel olarak Müslümanların, özellikle de Türklerin, çok sayıda hamam inşa etmiş olmaları bu sebeptendir. Umuma açık hamamların yanında varlıklı kişilerin kendi konaklarında yaptırdıkları hamamlıkların da varlığı unutulmamalıdır.¹ Eskiden genellikle halk kısa süreli yıkanmak istediğinde veya gusletmesi icap ettiğinde bu ihtiyacını evinin bir köşesinde gidermekte, uzun süreli yıkanmak istediğinde ise yakınlarında bulunan umuma açık hamamlara gitmekteydi.²

Yakın döneme kadar evlerde sıcak su ve soğuk su tesisatı olmadığı için insanlar yıkanma ihtiyaçlarını genellikle hamamlarda gidermekteydi. Bu sebeple, özellikle se-

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, saimyoruk@karatekin.edu.tr

¹ Ahmet Refik [Alunay], *Hicri Onkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 217; Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. II, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1990, s. 103-104; Ali Saim Ülgen, "Hamam", *IA*, C. V/I, Eskişehir 1997, s. 175; Semavi Eyice, "Hamam: Tarih ve Mimari", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 413-414.

² Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2004, s. 178.

hirlerde ve kasabalarda, insanların kişisel temizlik ihtiyacının karşılanması açısından hamamlar önemliydi. Bu arada hamama gelen kişilerin yıkanmasında yardımcı olan hamam çalışanları da unutulmamalıdır.

Osmanlı döneminde hamamlar işlevleri açısından tek ve çifte olmak üzere inşa edilmişlerdir. *Tek hamamlar* genellikle erkeklerin kullanımına tahsis edilen hamamlardı. *Çifte hamamlar* ise iki kısımdan oluşmakta, erkekler ve kadınlar kendilerine ait bölümde temizlenmekteydiler. Bu tür hamamlarda erkekler kısmının kapısı genellikle ana caddeye açılırken, kadınlar kısmının kapısı yan sokağa açılmaktaydı. Tek hamamlar bazı günlerde ve gün içerisinde belirli saatlerde kadınların kullanımına açılıyor ise bu tür hamamlara *kuşluk hamam* denilmekteydi. Güneşin doğuşu ile öğle arası bir zamanda kadınlara tahsis edildiğinden bu isim verilmiştir.³ Hamamların tek, çifte ve kuşluk olarak farklı işlevlerde kullanılmasında ise hamamın hitap ettiği yerleşim yerinde yaşayan insan sayısı ve nüfus yoğunluğu yanında o bölgede yaşayan insanların hamama duydukları ihtiyaç, diğer bir ifade ile müşteri yoğunluğu etkili olmaktadır. Nüfusun fazla ve yoğun yaşadığı yerlerde hamamlar genellikle çifte hamam, nüfusun az ve seyrek olarak bulunduğu yerleşim birimlerinde ise tek hamam olarak inşa edilmekteydi. İhtiyaç durumuna göre tek hamamlar kuşluk hamam olarak da kullanılmaktaydı.

Çalışmada temel kaynak olarak kullanılan hamam defterlerinden birincisi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Tasnifi kitapları arasında B-6 numarada kayıtlıdır. Bu deftere Bilâd-ı Selâse ve Boğaziçi hamamları yazılmış, İstanbul sur içi hamamları ise yazılmamıştır. Deftere, İstanbul sur dışında yer alan 69 hamam, buldukları semtlere göre ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bunlardan çifte olanlar kısmen belirtilmiştir.⁴ Defterde, İstanbul sur dışı hamamları yanında Eyüp ve çevresinde bulunan hamamlar ile bu hamamlarda çalışanların isimleri kayıtlıdır. Ayrıca defterde çalışanların yaptıkları işler, fizikî özellikleri, dinî durumları ve nereli oldukları hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu özellikleri sebebiyle söz konusu defter, İstanbul ve çevresinde yer alan hamamlar ve hamam çalışanları hakkında yapılacak araştırmalar için önemlidir.

İkinci hamam defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Cevdet Belediye tasnifinde 55 Dosya ve 2706 Gömlek nolu olup 6 C. Evvel 1180 (10 Ekim 1766) tarihlidir. Bu defterde İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da bulunan hamam sahipleri, kiracıları ve kira miktarları, hamamların hangi vakfa ait olduğu, kimler tarafından kaç paraya işletildiği hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Başvurulan kaynaklardan birisi de Hadikatü'l-Cevâmi'dir. Bu eserde ise İstanbul cami ve mescitleri ile diğer dini ve sivil mimari eserler (hamamlar gibi) hakkında

³ Mehmet Mermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995, s. 7.

⁴ İAK, Muallim Cevdet, No: B-6, 1735 (h.1147) *Tarihli İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-13.

bilgiler verilmektedir. Söz konusu eser, ihtiva ettiği konular ve doğru bilgiler vermesi açısından önemlidir. Yazarı Ayvansaraylı Hüseyin Efendi olup 1768 (h.1181) yılına kadar İstanbul ve civarında dolaşarak tüm cami, mescit, tekke, medrese, çeşme, saray, hamam vb. sivil yapıları kaydetmiştir. 1779 (h.1193) yılında eserini tamamlamıştır. Yaklaşık 50 yıllık bir süreden sonra Ali Sati Efendi bu esere bir zeyl yazmaya başlamış ve 1838 (h.1253) yılında tebyizini tamamlamıştır. Bu zeyille eser yaklaşık iki katna çıkmıştır. Ali Sati Efendi'nin zeylinden yaklaşık 40 yıl sonra ise Süleyman Besim Efendi ikinci bir zeyl yazmış ve bu yazdığı zeyle Hadikâtü'l-Cevâmi ismini vermiştir. Bu zeyille eser daha da zenginleşmiştir. Bu üç eserden sadece Ali Sati Efendi'nin yazdığı zeyli Hadikâtü'l-Cevâmi 1865 (h.1281) yılında Matbaa-i Amire'de iki cilt halinde basılmıştır.⁵ Basılan bu matbu nüsha 2001 yılında Ahmet Nezih Galitekin tarafından yeni harflerle yayımlanmıştır.

1. Eyüp Kazası Hamamları

XVIII. yüzyılda Eyüp Kazası hamam yönünden zengin bir yerleşim birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kaza merkezindeki hamamlar büyüklük, istihdam ettiği çalışan sayısı ve işlevi bakımından önem arz etmektedir. 1735 tarihli hamam defterinde İstanbul hamamları (sur içi hariç) ve hamam esnafı hakkında bilgi vermekte ise de burada konumuz gereği sadece Eyüp Kazası hamamları hakkında kısaca bilgi verilecektir. XVIII. yüzyılda Eyüp kaza merkezi ile çevresinde toplam on beş hamamın bulunduğu tespit edilmiş olup isimleri şunlardır: Bakırköy (Makrihora), Çömlekçiler, Emine Sultan (Debbağhane), Eskiyeşi, Türbe, Kazlı Çeşme, Kırkık, Kerpiç (Kemankeş), Merkez Efendi, Nişancı Mustafa Paşa (Cedid), Otakçılar, Yalı (Karaağaç), Atike Sultan (Yalı), Kâğıthane, Yusuf Ağa hamamlarıdır.

a. Bakırköy (Makrihora) Hamamı

Hamam, Bakırköy'de İstanbul Caddesi ile Bakırköy Hamam Sokağı'nın kavuştuğu yerde ve sokağın sol köşesinde yer almaktadır. Bitişğinde hemen sol tarafında Bakırköy Camii bulunmaktadır. Hamam, bu caminin vakfı olup cami ile beraber 1601 (h.1010) tarihinde Şaban Ağa tarafından yaptırılmıştır. Hamam, 1982 tarihinde kapatılmış, camekân kısmı tamamen kaybolmuş ve yerine işyeri yapılmıştır. Halvet kısmı ise günümüze ulaşmıştır.⁶

⁵ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi-Ali Sati Efendi-Süleyman Besim Efendi, *Hadikâtü'l-Cevâmi'* (İstanbul Camileri ve Diğer Dîni-Sivil Mimari Yapılar), Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 2001, s. 32-34.

⁶ Reşat Ekrem Koçu, "Bakırköy Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1960, s. 1912; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 50-52; Şinasi Akbatu, hamamın başlangıçta Tophâne-i Amire eklentisi iken sonradan satılarak mülk haline getirildiğinden bahsetmektedir. Şinasi Akbatu, "İstanbul Hamamları", *İstanbul 1973 İl Yılığ*, İstanbul 1973, s. 489.

1735 tarihli hamam defterine Makrihora adıyla kaydedilen hamamda üç Arnavut tellak ve bir külhancı çalışmaktaydı.⁷ 1766 tarihli hamam defterinde ismi geçmemektedir. Bunun nedeni, Eyüp kaza merkezine uzaklığı olmalıdır. Çalışan sayısı bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın küçük ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

b. Çömlekçiler Hamamı

Çömlekçiler Hamamı, Cezeri Kasım Paşa Camii civarında, Abdurrahman Şeref Bey Caddesi ile Çömlekçiler Caddesi'nin kavuştuğu yerdedir. Hamam, günümüzde kullanılmamaktadır. Yakınlarında, Haliç çamurundan çömlek yapan dükkânlar bulunduğundan bu ad ile anılmıştır. Ayrıca, eskiden, Abdurrahman Şeref Bey Caddesi boyunca uzanan bir derenin yakınında olduğundan Dere Hamamı ve hemen yanındaki Semiz Ali Paşa Çeşmesi'nden dolayı Akarçeşme Hamamı olarak da bilinmektedir.⁸

Hamam, Kanuni Sultan Süleyman tarafından, 7/8 Şaban 950 (5/6 Kasım 1543) tarihinde vefat eden oğlu Şehzade Mehmed adına yaptırdığı Şehzadebaşı Camii'ne gelir olmak üzere inşa olunmuştur. Caminin inşasına 1544 yılında başlanmış ve 1548 yılında da bitirilmiştir.⁹ Hamam da bu yıllarda inşa edilmiş olmalıdır.

Mimar Sinan'ın eserleri hakkında bilgi veren Tezkeretü'l-Ebniye'de "*Hazreti Eyyub'da Türbe kurbünde bir hamam dahi bina olunmuştur*" ifadesinden sonra "*Diğer mahalli mezbûrda Dere Hamamı dahi bina olunmuştur*"¹⁰ denilmektedir.

Evliya Çelebi'ye göre Dere Hamamı Eyüp yakınlarında bir hamam olup "derberlerlere" tahsis edilmektedir.¹¹ Evliya Çelebi, eserinde, Çömlekçiler Mahallesi bahsinde Sultan Mustafa'nın ilk tahta çıktığı zamanlarda "*Yeniçeri Ocağı Başçavuşu Kara Mizah, Zal Paşa yakınlarında bir hadîka-i herdem bahar içre bir Mevlevihane bina itdürmişdi ki nazîri bulunmazdı. Bir gece zelzele olub mevlevihaneyi yerle yeksân etdi. Zeminî bostan olmuşdur. Hoş âb bir hamamı var ki pek rûşenâ ve tâhirdir*" demektedir.¹² Bu ifadelerinden hamamın Yeniçeri Ocağı Başçavuşu Kara Mizah'ın Zal Paşa yakınlarında inşa ettirdiği Mevlevihane'nin yakınlarında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Evliya Çelebi, hamamın suyunun hoş, parlak ve temizleyici olmasından övgüyle bahsetmektedir.

⁷ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

⁸ Reşat Ekrem Koçu, "Akarçeşme Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1958, s. 500-501; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 389; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 115.

⁹ Akbatu, *a.g.e.*, s. 490; Mehmet Nermi Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, İstanbul 1993, s. 85.

¹⁰ *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, Haz. Rıfka Melül Meriç, TTK., Ankara 1965, s. 128-129.

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. I, İkdam Matbaası, İstanbul 1314, s. 332.

¹² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 395.

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda on tellak, üç natır ve bir külhancı olmak üzere toplam on dört kişi çalışmaktaydı. Ayrıca, hammâlân başlığı altında, üç nefer külhانبeyi kayıtlıdır.¹³ 1766 tarihli deftere göre bu çifte hamam Şehzade Camii Vakfı'ndan olup Çömlekçiler kulluğu bitişğinde yer almaktaydı. Hacı Ali tarafından aylık 27,5 kuruşa işletilmekteydi.¹⁴ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın orta büyüklükte ve işlek bir hamam olduğu söylenebilir.

c. Emine Sultan (Debbağhane) Hamamı

Eyüp Debbağhanesi, Feshane binası ile Eyüp Vapur İskelesi arasında, Haliç sahilinde yer almaktaydı. Emine Sultan'ın Eyüp'te Feshane sahilinde de bir yalısı olduğu bilinmektedir. Söz konusu hamam muhtemelen bu yalının yakınlarında bulunmaktaydı.¹⁵ Nitekim 1735 tarihli hamam defterinde hamamın yeri "*Emine Sultan Hamamı, kurb-i Debbağhane*" olarak tarif edilmiştir.¹⁶ Bu hamam, Eyüp Debbağhanesine yakınlığı sebebiyle Debbağlar Hamamı olarak da bilinmektedir.

Hüseyin Ayvansarayî de bu hamamdan bahsetmiştir. Ayvansarayî, 1760 yılında Halep'te vefat eden Fırarîzâde Boynueğri Abdullah Paşa hakkında bilgi verirken "*İstanbul'da Tavşantaşı'nda bir mektebi vardır ve Eyyüb'de Debbağlar Hammâmı itisalinde sahilhanesi kapısında bir çeşme dahi icra eylemiştir*" demektedir.¹⁷

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda yedi tellak, üç natır ve bir külhancı olmak üzere toplam on bir kişi çalışmaktaydı.¹⁸ Ayrıca defterde, hammâlân başlığı altında, beş nefer külhانبeyi kayıtlıdır. 1766 tarihli deftere Müftü hamamı olarak kaydedilen bu kuşluk hamam, merhûme Emine Sultan Vakfı'ndandır. Abdullah Bey ve Said Efendi tasarrufunda olup gedik sahibi Hacı Ahmed tarafından iltizamla aylık 40 kuruşa işletilmekteydi.¹⁹ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul

¹³ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

¹⁴ BOA, Cevdet Belediye, 55/2706, 1766 (h.1180) *Tarihli İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

¹⁵ Hamamın banisi Emine Sultan, II. Mustafa'nın kızı olup 1739 (h.1152) yılında vefat etmiştir. İstanbul'da Mevlânakapı civarında, Mimar Acem Camii haziresindeki açık türbesine defnedilmiştir. Bu cami yakınında, Şhremini Küçük Saray Meydanı'nda bir sarayı ve 1736 tarihli bir çeşmesi vardır. Çeşme, halen mevcuttur. Kendisinin Eyüp'te Feshane sahilinde de bir yalısı bulunmaktaydı. Emine Sultan'ın üçüncü kocası Abdullah Paşa bu yalıda vefat etmiş ve Eyüp Sultan Türbesi'ndeki haziresine defnedilmiştir. M. Çağatay Uluçay, *Padışahlarn Kadınları ve Kızları*, 6. Baskı, İstanbul 2012, s. 120-121; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 85; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 134.

¹⁶ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

¹⁷ Hâfız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, Haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1978, s. 72

¹⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

¹⁹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın orta büyüklükte ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

d. Eskiye ni Hamamı

Eskiye ni Caddesi üzerinde, Eyüp Hamamı Çıkmazı ile Kemikçi Çıkmazı arasındadır. Eyüp Sultan Camii'nin inşası sırasında Fatih Sultan Mehmed tarafından adı geçen camiye gelir sağlaması amacıyla inşa ettirilmiştir. Eski Fatih Vakfiyesinde adı geçmemektedir.²⁰ Söz konusu hamam, Sultan III. Murad zamanında 1582 (h.990) yılında toplanan vakfiyede Yeni Hamam adı ile kayıtlıdır.²¹ Daha sonraki yıllarda yakınlarında başka yeni bir hamamın yapılması sebebiyle Eskiye ni hamam adıyla anılmaya başlanmış ve bu isimle maruf olmuştur.²² Aynı zamanda söz konusu hamam, yakınındaki Bâli Hoca Mescidi'nden dolayı, Bâli Hamamı adı ile de bilinmektedir.²³

Evliya Çelebi, İstanbul sur dışındaki hamamlar hakkında bilgi verirken “*Bülbülderesi hamamı müezzünlere tahsis edilmelidir*” demektedir.²⁴ Evliya Çelebi söz konusu hamamı, bulunduğu mevki sebebiyle Bülbülderesi adıyla kaydetmiş olmalıdır. Bülbülderesi, Eyüp sırtlarının arka tarafında olup derenin üzeri son yıllarda örtülmüş ve yol haline getirilmiştir. Günümüzde dere yatağı üzerinden Eskiye nidere Sokağı, Bülbülyuvası Sokağı ve Gümüşsuyu Sokağı geçmektedir. Hamam Eskiye nidere Sokağı üzerinde bulunmaktaydı.²⁵ Söz konusu hamam bir dönem sinema, daha sonra 1990'larda da şeker imalâthanesi ve satış yeri olarak kullanılmıştır.²⁶

Haskan, İstanbul Hamamları adlı eserinde Eskiye ni Hamamı ile Bülbülderesi Hamamı'nı farklı hamamlar olarak göstermiştir.²⁷ Söz konusu hamam hakkında yukarıda yapılan açıklamalar dikkate alındığında bu bilgi doğru olmamalıdır.

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda üçü tellak, ikisi natur ve biri külhancı olmak üzere toplam sekiz kişi çalışmaktaydı. Ayrıca defterde, hammâlân başlığı altında, dört nefer külhanbeyi kayıtlıdır.²⁸ 1766 tarihli deftere göre bu kuşluk hamam Kasım Çavuş Mahallesi'nde olup Hz. Halid Vakfi'ndandır. Mehmed Ağa ve Buzcıba-

²⁰ Bu vakfiyede daha çok Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul sur içi ve Galata'daki vakif eserleri yer almaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 60-61.

²¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481)*, C. IV, İstanbul 1974, s. 598.

²² Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86; Akbatu, *a.g.e.*, s. 490.

²³ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 349, 352.

²⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331-332, 334.

²⁵ Mehmet Nermi Haskan, “Eyüpsultan Hamamları”, *Eyüpsultan Tarihi*, İstanbul 1996, s. 373; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 76.

²⁶ Reşat Ekrem Koçu, “Eskiye ni Hamamı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s. 5304; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86.

²⁷ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 76, 138.

²⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

şızade Selim Ağa tasarrufunda olup gedik sahibi Hissedar Mehmed Ağa tarafından aylık 58 kuruşa işletilmektedir.²⁹ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın orta büyüklükte ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

e. Türbe Hamamı

Türbe Hamamı, Eyüp Sultan Cami-i Kebir Hamamı ve Fatih Sultan Mehmed Hamamı olarak da bilinmektedir.³⁰ Hamam, Eyüp Camii civarında, Yusuf Muhlis Paşa Caddesi ile Eyüp Hamamı Sokağı arasında olup kapısı Silahdar Ağa Caddesi üzerinde yer almaktadır. Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Türbe Hamamı, büyük ihtimalle, 1509 tarihinde meydana gelen büyük depremde yıkılmış olmalıdır. Daha sonra Mimar Sinan tarafından şimdiki şekli ile yeniden yapılmıştır.³¹ Nitekim Tezkiretü'l-Ebniye'de "*Hazret-i Eyyüb'de türbe kurbünden bir hamam dahi bina olunmuştur*" denilmektedir.³² Hamam, halen çalışmaktadır.

Eyüp Türbe Hamamı, Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'un fethinden sonra ilk yapılan hamamlardandır. O'na göre Eyüp Hamamı "hastalara" ayrılmalıdır.³³ Ayrıca "*Ebu'l-feth binasıdır. Âbı gayet latîf ve hoşkevardır. Erkek ve kadınlar için çifte hamamdır. Hastalar gürse enfâs-ı Ebu'l-feth eseri olarak şifa bulurmuş*" diye ilave etmektedir.³⁴ Burada Türbe Hamamı'nın çifte hamam olduğu, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırıldığı, sununun gayet güzel ve lezzetli olduğu, hastaların hamama girdikleri takdirde Fatih'in nefesinin eseri olarak şifa buldukları ifade edilmektedir.

1735 senesine ait hamam esnafı defterine göre bu hamamda on iki tellak, yedi natır ve bir külhancı olmak üzere toplam yirmi kişi çalışmaktaydı. Ayrıca külhanda barınan ve külhanbeyi denilen sekiz hammâl bulunmaktaydı.³⁵ 1766 tarihli deftere göre bu çifte hamam Hz. Halid'de olup Hz. Halid Camii Vakfı'ndandır. Hamam Sultan III. Mustafa'nın tasarrufunda olup gedik sahibi Ahmed Ağa tarafından aylık 118 kuruşa işletilmektedir.³⁶ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın büyük ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

²⁹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

³⁰ Reşat Ekrem Koçu, "Eyyübsultan Türbe Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s. 5463.

³¹ Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 138-139.

³² *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye*, s. 128.

³³ Evliya Çelebi'ye göre fetihten sonra yapılan ilk hamamlar Irgad Hamamı, Azablar Hamamı, Vefa Hamamı ve Eyüp Hamamı'dır. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331, 334.

³⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 397.

³⁵ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

³⁶ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

f. Kazlı Çeşme Hamamı

Yedikule civarında, sur dışında, Eyüp kadılığına bağlı bölgedeydi. Debbâğhane Bostan Hamamı olarak da bilinmektedir.³⁷ 1735 tarihli defterde *Yedikule haricinde Debbâğhane Bostan* adıyla kayıtlı hamam³⁸ bu hamam olmalıdır.

Hamam, Kasaplar Mescidi adı ile de bilinen Merzifonlu Mustafa Paşa Mescidi'ne vakıf olarak yapılmıştır.³⁹ Mustafa Paşa, hamamını ve mescidini sadrazam olduktan sonra yani 1676 yılından hemen sonra yaptırmış olmalıdır.⁴⁰

Hadikatü'l-Cevâmi'de Yedikule dışında "*Camii'nin yakınında bir tek hamam vardır. Hamam mukâbilinde Deryâyi Şeyh Ali Efendi medfundur*" bilgisi yer almaktadır.⁴¹

1735 tarihli deftere göre hamamda üç tellak, bir natır ve bir külhancı olmak üzere toplam beş kişi çalışmaktaydı.⁴² 1766 tarihli defterinde Debbâğhane Hamamı olarak kaydedilen bu yekta hamam Kara Mustafa Paşa Vakfı'ndandır. Hacı Mehmed Ağa tasarrufunda olup aylık 2,5 kuruşa işletmekteydi.⁴³ Hamamdaki çalışan sayısı ve hamamın icar ücreti diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında küçük bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

Hamam, günümüzde, Kazlı Çeşme Camii adı ile bilinen Fatih Sultan Mehmed Camii'nin sol tarafında yer almaktadır. 1990'lara kadar fabrika olarak kullanılmıştır.⁴⁴ 1993 senesinde Kazlı Çeşme'deki deri fabrikaları organize deri sanayi bölgelerine taşınmış, geride kalan fabrika binaları tamamıyla yıktırılmış ve bölgede yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Yıkım sonrasında hamam, cami ile birlikte ortada kalmıştır. Cami, restore edilerek ibadete açılmıştır. Hamam ise günümüzde harabe halindedir.

g. Kerpiç (Kemankeş) Hamamı

Evliya Çelebi, Seyahatname'de İstanbul sur dışında, Eyüp kazası hamamları hakkında bilgi verirken Kemankeş Hamamı'ndan da bahsetmiştir. O'na göre bu hamam

³⁷ Reşat Ekrem Koçu, "Emincesultan Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968, s. 5072.

³⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

³⁹ Mescit, hamam yakınında, Kazlıcami Sokağı ile Kireççi Sokağı'nın birleştiği yerde olup ibadete açıktır. Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 208.

⁴⁰ Sadrazam Merzifonlu Mustafa Paşa, II. Viyana kuşatmasında başarılı olamayınca 25 Aralık 1683 tarihinde Belgrad'da idam edilmiş, başı Edirne'de Saruca Paşa Camii haziresi defnedilmiştir. Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 301.

⁴¹ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 301.

⁴² İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

⁴³ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁴⁴ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 207.

“atıcılara” tahsis edilmelidir.⁴⁵ Söz konusu hamamın Kemankeş ismiyle kaydedilmesinde banisi olan Mustafa Paşa'nın okçulukta büyük bir maharet göstererek “Kemankeş” lakabı ile anılmasından⁴⁶ kaynaklanmış olmalıdır.

Haskan, İstanbul Hamamları adlı eserinde Ayvansaray (Koca Mustafa Paşa) Hamamı ile Kerpiç Hamamı'nın aynı hamam olduğu bilgisini verse de bu doğru olmamalıdır.⁴⁷ Çünkü 1735 ve 1766 tarihli İstanbul hamamları defterlerinde sur içinde Ayvansaray ve sur dışında Eğrikağı yokuşunda Kerpiç hamam adıyla iki farklı hamam bulunmaktadır.⁴⁸ Nitekim Hadikatü'l-Cevâmi'de Yeni Mahalle Mescidi bahsinde “... *ve kurbunda Kerpiç Hammamı dahi vardır ki, ol mahalle Kerpiç Mahallesi derler. Der-kurb-ı Eğri-kapı yokuşu*” denilmektedir.⁴⁹

1735 tarihli hamam defterine göre, bu hamamda bir tellak ve bir külhancı çalışmaktaydı.⁵⁰ Kerpiç hamamı, 1766 tarihli defterde kuşluk hamam olarak kaydedilmiş olup Eğrikapı yakınlarındaydı. Kâğıtçılar yiğitbaşısı tasarrufunda olup gedik sahibi İsmail Beşe tarafından aylık 12 kuruşa işletilmekteydi.⁵¹ Hamamdaki çalışan sayısı ve hamamın icar ücreti dikkate alındığında küçük bir hamam olduğu söylenebilir.

h. Kırkık Hamamı

Kırkık Hamamı, Dügmeçiler'de, Ahmed Dede Sokağı ile Çavuşbağı Sokağı arasında yer almakta idi. Yakınlarında Kirpasi Tekkesi bulunmaktaydı. Bu tekkenin sol tarafındaki seddin altında hamamın su haznesi halen durmaktadır. Hamamın arsası, 1934 şehir rehberinin 9. paftasında hamamın ismiyle gösterilmiştir.⁵² 1735 tarihli hamam defterinde de Dügmeçiler Mahallesi yakınlarında olduğu belirtilmektedir.⁵³

Hadikatü'l-Cevâmi'de “*Musa Çavuş Mescidi yakınlarında Kırkık Hamamı Mehmed Kethüda*”⁵⁴ Vakfı'ndan olup lakin harab olarak külliye hedm olunmuştur” bilgisi yer almaktadır.⁵⁵ Bu

⁴⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331.

⁴⁶ Abdulkadir Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 248; Mehmet Yılmaz, “Mustafa Paşa (Kemankeş, Kara)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 2008, s. 310.

⁴⁷ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 46-47.

⁴⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2; BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁴⁹ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 369.

⁵⁰ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁵¹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁵² Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 211.

⁵³ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁵⁴ Eyüp'ün Nişanca semtinde Şeyh Murad Efendi Tekkesi Mescidi kapısında olan çeşmeyi ve içinde olan şadırvanı Ayvansaray'da sakin olan Hatice Sultan'ın kethüdası Tersane Emimi Mehmed Efendi yaptırmıştır. Kabri, Eyüp'te, Zal Mahmud Paşa Camii karşısındaki mezarlıktadır. Mehmed Kethüda 1738 yılında vefat etmiştir. Hamamın bu zata ait olduğu sanılmaktadır. Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 374.

⁵⁵ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 352.

bilgilere göre hamam, Mehmed Kethüda tarafından yaptırılmıştır. Hamamın 1790'lı yıllarda yıkıldığı sanılmaktadır.⁵⁶

1735 tarihli deftere göre hamamda iki tellak ve bir külhancı olmak üzere toplam üç kişi çalışmaktaydı. Ayrıca hamam külhanında barınan ve külhanbeyi denilen üç hammâl bulunmaktaydı.⁵⁷ 1766 tarihli deftere göre bu kuşluk hamam, Rami Çiftlik yakınlarındaydı. Paşacık ve Sarraf zimmiler tasarrufunda olup gedik sahibi Paşacık? tarafından işletilmekteydi.⁵⁸ Çalışan sayısı bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın küçük bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

i. Merkez Efendi Hamamı

Hamam, Mevlânakapı dışında, Merkez Efendi Camii civarında ve Merkez Efendi Caddesi'nin sol tarafındadır. Bu çifte hamam, Merkez Efendi adına vakfi kuran, Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.⁵⁹ Seyahatnamede bulunduğu mevkiden dolayı hamamın ismi Yenikapı Hamamı olarak geçmektedir. Evliya Çelebi'nin tasnifine göre bu hamam "Mevlevilere" ayrılmalıdır.⁶⁰

Tuhfetü'l-Mimarın'da "Merkez Efendi Hamamı",⁶¹ Tezkiretü'l-Bünyân'da ve Tezkiretü'l-Ebniye'de "Yenikapı haricinde Merkez Efendi Hamamı"⁶² adı ile kayıtlıdır. Hadikatü'l-Cevâmi'de Merkez Efendi Tekkesi Camii bahsinde "... *ve karîbinde vaki hamam kendi vakfındandır. Derûn-ı hamamda muma üleyhin bir halvet-i mahsûsu olub, hâlâ alîl ve marîz olanlar, hulûs-ı niyet ile gusl edüb şifâ-yâb olular*" demektedir.⁶³ Bu ifadeden hamamın Merkez Efendi Vakfı'ndan olduğu, içerisinde Merkez Efendi'nin özel bir halveti bulunduğu, hasta ve sakat olanların samimi bir niyet ile inandıkları takdirde guslettiklerinde sağlıklarına kavuştukları anlaşılmaktadır.

1735 tarihli hamam defterinde ismi geçmemektedir. Bunun nedeni hamamın halkın kullanımına açılmamasından, Mevlevihane çalışanları tarafından kullanılmasından kaynaklanmış olmalıdır. 1766 tarihli deftere göre bu kuşluk hamam Mevlevi-

⁵⁶ Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86.

⁵⁷ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁵⁸ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁵⁹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6; Akbatu, *a.g.e.*, s. 493; Kuran, *a.g.e.*, s. 395; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 241-242.

⁶⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331.

⁶¹ *Tuhfetü'l-Mimarın (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, Haz. Rıfki Melül Meriç, TTK., Ankara 1965, s. 47.

⁶² Sâî, *Tezkiretü'l-Bünyân*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1315, s. 45; *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye*, s. 127; Sâî Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân: Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, yay. Haz. Sadık Erdem, İstanbul 1988, s. 52; *Tuhfetü'l-Mimarın*, s. 47.

⁶³ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 308.

hane kapısı dışındadır. Duhanî Hacı İsmail Ağa tasarrufunda olup gedik sahibi İsmail Ağa tarafından işletilmektedir.⁶⁴

j. Nişancı Mustafa Paşa (Cedid) Hamamı

Nişancı Celalzâde Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁶⁵ Mustafa Paşa, 1567 (h.975) yılında vefat ettiğine göre hamam, cami ile beraber bu tarihten evvel yapılmış olmalıdır. Mustafa Paşa'nın kabri ise cami haziresindedir.⁶⁶

Haskan'a göre hamam, Eyüp'ün Nişanca semtinde, Nişanca Meydanı civarında Zahiracı Sokak ile Nazır Ağa Sokağı'nın birleştiği yerde yer almaktaydı. 1990'lı yıllarda yerinde gecekondulu tipi binalar bulunmaktaydı. Nazır Ağa Çeşmesi Sokağı tarafında, kesme taş temelleri görülmekteydi. Semtin yaşlıları, burasının eski bir mezarlık olduğunu, hamamın ise Nişancı Mustafa Paşa Caddesi ile Nimet Sokağı'nın birleştiği yerde ve sokağın sol köşesinde bulunduğunu söylemişlerdir. Burada, etrafı yüksek duvarla çevrili bir arsa olup han kapısını andıran bir de kapısı bulunmaktaydı.⁶⁷

Adı geçen hamam, Tezkiretü'l-Mimarın'de “*Nişancı Paşa Hamamı*”,⁶⁸ Tezkiretü'l-Ebniye'de ve Tezkiretü'l-Bünyan'da “*Eyyüb Ensari'de Nişancı Paşa Hamamı*”⁶⁹ adı ile kayıtlıdır. Evliya Çelebi, sur dışında Nişanca kasabası hakkında bilgi verirken “... *bir hamamı da henüz bina olunmuştur. Nişancı Paşa'nın bir müferrih hamam-ı dilguşası vardır ki lâ-nazîrdir. Mimar Sinan binasıdır*”⁷⁰ demektedir. Burada “Nişancı Paşa'nın gönüllere ferahlık veren emsalsiz bir hamamının olduğu ve bu hamamın Mimar Sinan tarafından yapıldığı ifade edilmektedir.

Hadikatü'l-Cevâmi'de Şeyh Murad Efendi Tekkesi Mescidi bahsinde “... *ve zaviyenin dahi mukâbilinde kuşluk hamamı vardır ki, Sadrazam-ı esbak Mehmed Said Paşa*⁷¹ *ki, kethüda-yı sadr-ı âli iken bina ve mezbûr zaviyeye ilhak eylemiştir*” denilmektedir.⁷² Bu ifadelerden hamamın, kuşluk bir hamam olduğu, Şeyh Murad Efendi Zaviyesi'nin karşısında

⁶⁴ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁶⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 395.

⁶⁶ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 375.

⁶⁷ Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 87; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 248-249.

⁶⁸ *Tuhfetü'l-Mimarın*, s. 47.

⁶⁹ Sâî, *a.g.e.*, s. 45; Sâî Çelebi, *a.g.e.*, s. 52; *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye*, s. 127.

⁷⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 393-394.

⁷¹ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğludur. Said Mehmed Paşa, Ağustos 1746 Sadaret Kethüdası olmuş, çeşitli görevlerde bulunmuş, 1755'te Sadrazam olmuş ve bir yıl sonra azledilmiştir. 1756'da Mısır, 1757'de Adana valiliği yapmış ve 1761 yılında da Maraş'ta vefat etmiştir. Şeyh Murad Zaviyesi yakınındaki kuşluk hamamı, Sarıyer'de bir tekke ve Yuşa Tepesi'nde bir mescit yaptırmıştır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. III, İstanbul 1308, s. 29-30.

⁷² Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 374.

yer aldığı, bir dönem sadrazamlık yapan Mehmed Said Paşa'nın Sadaret Kethüdalığı görevinde iken hamam inşa ettirdiği ve bu hamamını da adı geçen zaviyeye ilhak ettiği anlaşılmaktadır.

Hamamın ismi 1735 tarihli defterde geçmemektedir. Bunun nedeni ise o tarihlerde hamamın muattal olmasından ya da hemen yanındaki tekkenin içerisinde kalmasından kaynaklanmış olmalıdır.

1766 tarihli defterde Hamam-ı Cedid olarak kaydedilen bu kuşluk hamam, Said Paşa Vakfı'ndandır. Emetullah Hatun tasarrufunda olup gedik sahibi Emetullah Hatun tarafından aylık 24 kuruşa işletilmekteydi.⁷³ Bu bilgilere göre mekan yakınlığı ve zaman dikkate alındığında hamamı evvela Mustafa Paşa'nın yaptırdığı, daha sonraki yıllarda hamam harap olduğu için Said Paşa tarafından tekrar yaptırıldığı akla gelmektedir.

k. Otakçılar Hamamı

Eski adı Otakçılar Caddesi olan şimdiki Abdurrahman Şeref Bey Caddesi üzerinde ve Akarçeşme'ye doğru yüründüğünde sağda ve Eskisaray Ağası Yakub Ağa Mektebi ve haziresinin sağ tarafında bulunmaktaydı. Hamamın sol tarafında ve biraz aşağısında Çadircı Tekkesi yer almaktaydı.⁷⁴ Karşısında, Mühendis Ali Bey'in tamir ettirdiği çeşme halen varlığını sürdürmektedir. İbrahim Tanışık Bey, İstanbul Çeşmeleri adlı eserinde, Mühendis Ali Bey Çeşmesi bahsinde "*Otakçılar kurbundaki harap hamam karşısında yer almaktadır*" notunu düşmüştür.⁷⁵ Buna göre, 1943 tarihinde hamam harabe halindeydi. Günümüzde hamamdan iz kalmamıştır.

Tezkiretül-Ebniye'de Edirnekapısı dışında bulunduğu bahsedilen hamam, Otakçılar hamamı olmalıdır. Cami ve tekke ile birlikte yaptırılmış ve yine bu binalar ile birlikte ortadan kalkmış olmalıdır.⁷⁶ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde İstanbul'daki tekkeler hakkında bilgi verir iken Emir Buhari Tekkesi'nden de bahsetmekte, ancak yeri konusunda bilgi vermemektedir.⁷⁷ İstanbul'daki bazı tekkelerin yerleri üzerine yapılan araştırmada da Otakçılar Hamamı yakınlarında Çadircı Dergâhı adında bir tekkenin varlığından bahsedilmektedir.⁷⁸ Aptullah Kuran ise eserinde söz konusu

⁷³ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁷⁴ Bilgin Turnalı-Esin Yücel, "İstanbul'da Bazı Tekkelerin Yerleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara 1984, s. 151-152; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 253-254.

⁷⁵ İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, C. I, İstanbul 1943, s. 188.

⁷⁶ *Risâle-i Tezkiretül-Ebniye*, s. 128.

⁷⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 320.

⁷⁸ Turnalı-Yücel, a.g.m., s. 151-152; Ayrıca Emir Buhari hakkında malumat için Emir Buhari Zaviyesi Camii bahsine bakınız. Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 377.

hamamdan Emir Buhari Hamamı olarak bahsetmektedir.⁷⁹ Hamam, 1595 (h.1004) yılından sonra yapılmıştır.⁸⁰ Evliya Çelebi'ye göre Otakçılar Hamamı kavarezenlere tahsis edilmelidir.⁸¹

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda beş tellak, dört natır ve bir külhancı olmak üzere toplam on kişi çalışmaktaydı. Ayrıca hamam külhanında barınan ve külhanbeyi denilen beş hammâl bulunmaktaydı.⁸² 1766 tarihli defterde kuşluk olarak kaydedilen hamam Hudâi Mahmud Efendi Vakfı'ndandır. Haseki Hacı Mehmed Ağa tasarrufunda olup gedik sahibi Abdullah tarafından aylık 50 kuruşa işletilmekteydi.⁸³ Çalışan sayısı ve icar ücreti dikkate alındığında hamamın orta büyüklükte olduğu söylenebilir.

1. Yalı (Karaağaç) Hamamı

Saray Hamamı veya Hadice Sultan Hamamı isimleriyle de bilinmektedir. Hamam, Hadice Sultan'ın Muhasip Mustafa Paşa ile evlendirildiği sıralarda inşa edilmiş olmalıdır.⁸⁴ Hatice Sultan'ın sarayı ya da yalısı Ayvansaray Kapısı dışında Yâvedûd Mahallesi'nde, Haliç kıyısında Yâvedûd İskelesi yakınlarında yer almaktaydı.⁸⁵ Hadice Sultan Sarayı'nın yıkılması üzerine hamam halkın kullanımına açılmış olmalıdır. Sarayın karşısında Hadice Sultan'ın 1711 (h.1123)'de yaptırmış olduğu sebili, çeşmesi ve mektebi vardır. Sebili hariç diğer eserleri günümüzde de mevcuttur. Çeşme, Nisan 1989'da ihya edilmiştir.⁸⁶

Yalı Hamamı'nın ismi 1735 tarihli hamam defterinde geçmemektedir. Bunun nedeni ise o tarihlerde saray hamamı olarak kullanılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

⁷⁹ Kuran, *a.g.e.*, s. 389.

⁸⁰ Kendisinin Üsküdar'da bir Âsitanesi ve Bulgurlu'da da bir hamamı daha vardır. 1628 (h.1038) yılında vefat etmiştir. Kabri, Üsküdar'da Camii yanındaki türbesindedir. Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 88; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 254.

⁸¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331.

⁸² İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁸³ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁸⁴ Hatice Sultan, IV. Mehmed'in kızıdır. 1675'te (h.1086) Muhasip Mustafa Paşa ile evlenmiş ve dört oğlu olmuştur.) Muhasip Mustafa Paşa 1686'da vefat edince 1691'de (h.1102) Morali Hasan Paşa ile evlenmiş ve 1743'te (h.1156) vefat etmiştir. Kabri Eminönü'nde Yeni Cami Türbesi'ndedir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, İstanbul 1308, s. 31; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 112.

⁸⁵ VGMA, 639 Nolu Defter, sayfa 61, 35 sıra numaralı Sultan I. Mahmud'un gur-re-i Receb 1165/15 Mayıs 1752 tarihli vakfiye tercümesi; VGMA, 732 Nolu defter, sayfa 61, 44 sıra numaralı Safiyye binti Abdullah bin Abdurrahman'ın 5 R.Ahir 1148/25 Ağustos 1735 tarihli vakfiyesi; VGMA, 739 Nolu defter, sayfa 85, 42 sıra numaralı Ömer oğlu Silahtar Ağası İbrahim Bey'in 29 Safer 1168/15 Aralık 1754 tarihli vakfiyesi.

⁸⁶ Akbatu, *a.g.e.*, s. 495; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 152; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 291.

1766 tarihli defterde Karaağaç adıyla ve kuşluk olarak kaydedilen hamam, bu hamam olmalıdır. Muhtemelen sarayın, 1766 yılından evvel yıkılmış olması nedeniyle hamamın ismi, komşusu olan hane sahibinin sıfatıyla kaydedilmiştir. Söz konusu deftere göre hamam Şehzadegan Efendilerin tasarrufunda bulunup gedik sahibi ustalar tarafından icar edilmekte ve aylık 10 kuruşa iltizamla işletilmekteydi.⁸⁷ Karaağaç Hamamı'nın şehzadelerin tasarrufunda bulunması dikkate alındığında yeğeni Sultan III. Mustafa, çok hürmet ettiği halasından hamamı devralmış olmalıdır. Hamamın icar ücreti dikkate alındığında küçük bir hamam olduğu söylenebilir.

III. Selim dönemine ait bir Bostancıbaşı defterine göre hamam, Ayvansaray İskelesi ile Yâvedûd İskelesi arasında yer almakta olup “*Sabık vezir odabaşısı Mehmed Ağa'nın yalısı ve Yalı Hamamı*” olarak kaydedilmiştir.⁸⁸ 1815 (1230) tarihli Bostancıbaşı defterinde ise Ayvansaray İskelesi ile Defterdar İskelesi arasındaki yapıları sayarken sabık Tersane Emimi Vahid Efendi'nin Yalısı'ndan sonra “*Saray hamamı ve ittisalindeki arsası*”, devamında ise *Karaağaç Ustasızade Ahmed Hanesi* olarak kaydedilmiştir.⁸⁹ 1861 tarihli İstanbul haritasında da hamamın yeri gösterilmiştir.⁹⁰ Buna göre hamam 1862 yılından sonra yıkılmış olmalıdır.

m. Atike Sultan (Yalı) Hamamı

Hamam, Eyüp sahillerinde, Şah Sultan Mahallesi'nde,⁹¹ Atike Sultan'ın sahil sarayındadır. 1735 tarihli hamam defterinde Atike Sultan'ın⁹² Yalı Hamamı olarak geçmektedir. Hamamda üç tellak ve bir külhancı olmak üzere toplam dört kişi çalışmaktaydı.⁹³ 1735 tarihli defterde ismi geçtiğine ve hamamda çalışanların da bulunmasına bakıldığında ihtiyaç üzerine hamamın halkın kullanımına açıldığı anlaşılmaktadır.

⁸⁷ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁸⁸ *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Ankara 2013, s. 9, vrk. 56/b.

⁸⁹ Reşat Ekrem Koçu, “Bostancıbaşı Defterleri”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1963, s. 2984; Cahit Kayra-Erol Üyepazarcı, *İkinci Mahmud'un İstanbulu-Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul 1992, s. 103.

⁹⁰ *19. Asırda İstanbul Haritası*, haz. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul 1958, pafta D-7. Ayrıca bakınız Ek 1.

⁹¹ Şah Sultan, Yavuz Sultan Selim'in kızı, Sadrazam Lütfi Paşa'nın hanımı olup Eyüp'te 1556 yılında yaptırmış olduğu cami civarındaki müstakil türbede medfundur. Çevresindeki mahalle ismini bu camiden almıştır. Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 188, 342-343; Uluçay, *a.g.e.*, s. 57-58; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C. 1, TTK., Ankara 1997, s. 136-137.

⁹² 1735'e kadar, tarihimizin kaydettiği dört Atike Sultan vardır. Sahilsarayın ve hamamın III. Ahmed'in kızı Atike Sultan'a ait olduğu düşünülmektedir. Atike Sultan, 1712 yılında doğmuş, 1724 yılında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa ile evlenmiş ve 1737'de 25 yaşında vefat etmiştir. Uluçay, *a.g.e.*, s. 140, 278; Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesinde Eyüp'te Şah Sultan Mahallesi'nde ismi geçen hamam, bu Yalı hamamı olmalıdır. VGMA, 630/2 Nolu Defter, sayfa 1014, sıra 627, 1 Şaban 1227/10 Ağustos 1812 tarihli Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesi.

⁹³ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

Atike Sultan'ın genç yaşta vefat etmesi, çocuğunun bulunmaması ve mülkünü vakfetmemesi sebebiyle hamamın mülkiyet hakkı kardeşi III. Mustafa'ya geçmiş olmalıdır. III. Mustafa ise kardeşi Atike Sultan'dan kalan hamamı kızı Şah Sultan adına vakfetmiş olmalıdır. Nitekim 1766 tarihli hamam defterindeki bilgiler bu iddiamızı doğrular niteliktedir.

1766 tarihli hamam defterinde Yalı Hamamı olarak kaydedilen bu kuşluk hamam Şah Sultan Vakfı'ndandır.⁹⁴ Şah Sultan'ın yaşı henüz küçük olduğundan babası Sultan III. Mustafa'nın tasarrufunda olup gedik sahibi Süleyman tarafından aylık 11,5 kuruşa işletilmekteydi.⁹⁵ Hamamdaki çalışan sayısı ve icar ücreti dikkate alındığında hamamın küçük bir hamam olduğu söylenebilir.

1811 (h.1227) tarihli bir vakfiyede Eyüp'te Şah Sultan Mahallesi'nde Yalı Hamamı'ndan bahsedilmektedir.⁹⁶ III. Selim dönemine ait bir Bostancıbaşı defterine göre hamam, Eyüp Bostan iskelesi ile Bahariye Sarayı arasında, Şah Sultan Camii ve tekkesi ile Çukursaray ve Hançerli Yalısı yakınlarında yer almaktadır.⁹⁷ 1815 (h.1230) tarihli Bostancıbaşı Defterine göre ise Eyüp İskelesi ile Bahariye Kasrı arasında olup hamamın yeri şöyledir; İsmetlu Hibetullah Sultan Hazretlerinin sarayı, İsmetlu Hadice Sultan Hazretlerinin Sarayı, Hanımsultanzâdenin sakin olduğu Çukur Yalı, Yalı Hamamı ve iskelesi ve kayıkhanesi, yakınlarında Hançerli Sultan Yalısı (hâlidir), yakınlarında Şah Sultan Hazretleri'nin⁹⁸ Tekkesi yer almaktadır.⁹⁹ Buna göre hamam, 1815 yılından sonra yok olmuş olmalıdır.

⁹⁴ Şah Sultan, III. Mustafa'nın kızıdır. I. Mahmud ve III. Osman'ın çocukları olmadığı için, 29-30 yıldır Topkapı Sarayı ve İstanbul'da doğum şenlikleri yapılmamıştır. Bu sebeple III. Mustafa ilk doğan çocuğunun şenliğine büyük önem vermiştir. İlk doğan çocuğu kız olup 1759 yılında doğmuş ve Hibetullah Sultan adı verilmiş, ancak üç yaşına geldiğinde vefat etmiştir. İkinci kızı ise Şah Sultan olup 1761 yılında dünyaya gelmiş ve 1802 yılında vefat etmiştir. Üçüncü çocuğu ise Mihrimah Sultan olup 1762 yılında dünyaya gelmiş ve bir yaşlarında vefat etmiştir. Yine aynı yıl Mihrişah Sultan dünyaya gelmiş, O da altı yaşında vefat etmiştir. Uluçay, *a.g.e.*, s. 151-154. III. Mustafa hayatta kalan ilk çocuğu olması sebebiyle olmalı Şah Sultan adına bir vakıf kurmuştur.

⁹⁵ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁹⁶ VGMA, 630/2 Nolu Defter, sayfa 1014, sıra 627, 1 Şaban 1227/10 Ağustos 1812 tarihli Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesi.

⁹⁷ *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, s. 7-8, vrk. 58/a-b.

⁹⁸ Şah Sultan (1761-1803), III. Mustafa'nın kızıdır. Eyüp'teki türbesine defnedilmiştir. Daha sonra annesi de aynı türbeye defnedilmiştir. İskender Bey Mektebi'nin yerine bir mektep ve sebül inşa ettirmiştir. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 45; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 144, 157.

⁹⁹ Reşat Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, Sayı 4'ten ayrı basım, İstanbul 1958, s. 59; Kayra-Üyepazarıcı, *a.g.e.*, s. 105.

n. Kağıthane Hamamı

Kağıthane Köyü'nde, mezarlık civarında, Daye Hatun Camii yakınlarında idi.¹⁰⁰ Evliya Çelebi'nin tasnifine göre Kâğıthane Hamamı "kâğıtçılara" tahsis edilmektedir.¹⁰¹ Evliya Çelebi, İstanbul çevresinde padişahlara ait mesirelerden Kağıthane Kuyumcular Mesiresi hakkında bilgi verirken "*Kâğıthane'de iki yüz kadar bağlı evler vardır. Daye Hatun'un bir de cami-i şerifi vardır. Bir latîf hamamı, yirmi kadar dükkânları vardır*" demektedir.¹⁰² Evliya Çelebi'nin bu ifadelerinden Kağıthane Köyü'nde, iki yüz kadar bağlı evin bulunduğu, camiinin Daye Hatun tarafından yaptırıldığı, güzel bir hamamı ve yirmi kadar dükkanın bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ayvansarayî, Hadîkatü'l-Cevâmi adlı eserinde Kağıthane Karyesi (Daye Hatun) Mescidi hakkında bilgi verdikten sonra "*Karye-i mezbûrenin hamamı dahi vardır ve câmekânında yekpâre taşlardan bir şadırvan havuzu vardır*" demektedir. Devamında Tahta Kadı Mescidi bahsinde ise "*Bu mescid zayıvedir. Halen harapır. Banisi Mustafa Efendi'dir ki orada vaki mezaristanda medfundur ve köy hamamı dahi bu vakfın müsakkafatındandır*"¹⁰³ demektedir.¹⁰⁴ Bu bilgiye göre hamam, Tahta Kadı Mustafa Efendi Vakfı'ndan olup bânisi Mustafa Efendi de oradaki mezarlıkta medfun bulunmaktadır. Haskan, İstanbul Hamamları adlı eserinde Seyahatname'ye atıfta bulunarak söz konusu hamamdan Daye Hatun Hamamı olarak bahsetmiştir.¹⁰⁵ Bu bilgilere göre Haskan'ın yapmış olduğu bu isimlendirme doğru olmamalıdır.

1735 ve 1766 tarihli hamam defterlerinde söz konusu hamamın isminin geçmesi Eyüp'e uzak ve köyde bulunmasından kaynaklanmış olmalıdır.

o. Yusuf Ağa Hamamı

Hamam, Eyüp'te Kalenderhane Caddesi üzerindeki Kalenderhane Tekkesi içinde yer almaktaydı. Günümüzde tekkenin yerinde Eyüp Müftülük binası bulunmaktadır.¹⁰⁶ Sultan III. Selim saltanatının ortalarında şeyh olan Belhi Efendi'nin ricasıyla Valide Sultan Kethüdası Yusuf Ağa, Kalenderhane Tekkesini yenilediği sırada bir de hamam yaptırmıştır. Vakfına gerekli desteğin sağlanmamasından dolayı hamamı muattal kalmıştır.¹⁰⁷ Bu bilgilere göre hamam, XVIII. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş olmalıdır.

¹⁰⁰ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 131.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 332.

¹⁰² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 484.

¹⁰³ Müsakkafat: gelir sağlayan anlamına gelmektedir.

¹⁰⁴ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 386.

¹⁰⁵ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 131.

¹⁰⁶ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 299.

¹⁰⁷ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 359.

2. Eyüp Hamam Çalışanları

Hamamların varlığı beraberinde hamamları işleten hamamcılık, hamamda müşterilere hizmet eden tellaklık, natırlık ile hamamların sıcak su ihtiyacını karşılayan külhancılık mesleklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hamamlarda hizmet gören çalışanlardan ilki tellaklardır. Tellak, Arapça'da “*dellk*” kökünden gelmekte olup *ovma*, *ovuşturma*, *el ile sürtme*, *dokunma*, *değme*, *temas etme*, *siyırılma* anlamlarına gelen Türkçe bir isimdir.¹⁰⁸ Aynı zamanda *kırkacı*, *berber* anlamına da gelmektedir.¹⁰⁹ Halk dilinde dellak denir.¹¹⁰ İhtisap kanunnamelerinde tellakların işlerini iyi bilen ve pratik kimselerden olmaları, usturalarının keskin olması, baş tıraş etmekte mâhir ve kâmil olmaları, kâfir başını ve uyuz başını tıraş ettikleri ustura ile Müslümanları tıraş etmemeleri, usturası altında kimseye zahmet çekirtmemeleri, fotalarını pak tutmaları, Müslümanlara verdikleri fotayı ve ridayı kâfirlere, kâfirlere verdiklerini Müslümanlara vermemeleri, gayrimüslimlerin fotasının ayrıca alâmeti bulunması, fazlasıyla hizmet edip hamama gelen kişileri iyi keselemeleri, sabun ile güzelce yıkamaları, kese ve ustularını temiz tutmaları istenmekteydi.¹¹¹ Bu ifadelerden tellakların hamama gelen müşterileri kese ve sabun ile yıkayan, baş tıraş eden ve gerektiğinde saçları ören kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

1735 tarihli hamam defterinde kadın tellak isminin geçmemesi dikkat çekmektedir. Arşiv belgelerinde ve hamamlar hakkında yapılmış çalışmalarda da kadın tellaklardan bahsedilmemektedir. Bunun sebebi Osmanlı aile ve sosyal hayatının gereği olarak kadınların hamamlara aile üyelerinden veya akrabalarından birisi ile gitmeleri ve temizlik işlerinde birbirlerine yardımcı olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Hali vakti yerinde olan bazı kadınlar ise hamamlara hizmetçisi veya kölesi ile birlikte gitmekteydiler.¹¹²

Hamamlarda hizmet gören çalışanlardan diğeri ise natırlardır. Natır kelimesi, Arapçada “*natır*” kökünden gelmekte olup *bağ*, *bostan*, *ekin vs. bekçisi*, *hamam hizmetçisi* anlamlarına gelen Türkçe bir isimdir.¹¹³ Hamamları konu alan bazı çalışmalarda na-

¹⁰⁸ Arif Erkan, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, C. 1, İstanbul 2004, s. 1167.

¹⁰⁹ Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK, Ankara 2011, s. 564.

¹¹⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 190.

¹¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *1640 Tarihli Nah Defteri*, İstanbul 1983, s. 260-261; Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es'âr Defteri*, Ankara 1982, s. 77-78; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. I, İstanbul 1995, s. 390-398; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. II, İstanbul 1997, s. 294, 393; C. III, İstanbul 1997, s. 115; C. IX, İstanbul 1992, s. 532.

¹¹² Metin And, “Yabancı Seyyahların Gözüyle 16. Yüzyıl İstanbul’unda Hamamlar ve Temizlik”, *İstanbul Armağanı 3 –Gündelik Hayatın Renkleri-*, Yayıma Hazırlayan: Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 141-142.

¹¹³ Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Dersaadet 1317; s. 1449; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (24.Baskı), Ankara 2007, s. 810; Arif Erkan, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, C. 2, İstanbul 2004, s. 2251.

turların kadın müşterileri yıkayan veya hamama gelen kadınların eşyasını taşıyan ve hamamda kadınların hizmetlerini gören kişiler olarak ifade edilmektedir.¹¹⁴ Osmanlı aile ve sosyal hayatının gereği olarak kadın hamamlarında çalışanların kadın olması gerektiği düşünülebilir. Ancak incelemeye konu hamam defterinde kadın natırlardan bahsedilmemektedir. Arşiv belgelerinde ve ihtisap kanunnamelerinde de kadınların hamamlarda çalıştıklarına dair bilgi bulunmamaktadır. Natırların, hamam çalışanlarının kendi aralarındaki iş bölümü, ihtisap kanunnamelerindeki natırlar ve tellaklar hakkındaki ifadeler dikkate alındığında, müşteriye nalin ve peştamal veren, hamamın camekân kısmında müşterilerin elbise vb. eşyalarını kollayıp gözeten kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Tellak ve natırların görevleri itibari ile birbirleriyle karıştırılmalarının sebebi ise arşiv vesikalarında ve hamamlar hakkında yapılan çalışmalarda natırların yaptıkları iş hakkında ayrıntılı bilgi verilmemesi ve her iki meslek erbabının birlikte zikredilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Hamamlarda hizmet gören diğer bir çalışan ise külhancıdır. Külhancı, hamamların altında külhan adı verilen bölmede bulunan kazanı yakarak hamam suyunun ısıtılması işini yapmaktaydı.

Hamamlarda tellak, natır ve külhancı dışında hamamcı, kapıcı, tezgâhtar, kahveci, kafesçi olarak çalışanların da bulunduğu bilinmektedir. Buna karşın incelemeye konu hamam defterinde Eyüp hamamlarını işleten hamam sahipleri hakkında bilgi verilmemektedir. Yine söz konusu defterde hamama gelen müşterilerden ne kadar para alındığı konusunda da bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁵

Söz konusu hamam defterinde Eyüp hamamlarında çalışan tellak ve natırların üzerinde *bilâ-dîrlük* kaydı vardır. Bu ifadeden tellak ve natırların hamam sahibinden ücret almadıkları, hamama gelen müşterilerden almış oldukları bahşişlerle geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Hamamın sıcak su ihtiyacını karşılayan külhancıların ücret aldıkları düşünülmeyle birlikte bu konuda da söz konusu hamam defterinde bilgi verilmemektedir.

Eyüp hamamlarında hamam çalışanlarının dışında hamamların külhan bölümünde kalanlar da bulunmaktadır. Hamamı ısıtmak için ateş yakılan külhan bölümü, birçok insanı barındırmaya elverişli bir yer olduğundan evi olmayanlar -özellikle kışın- burada yatıp kalmakta ve bu nedenle de kendilerine *külhanbeyi* denilmekteydi.¹¹⁶

¹¹⁴ Mustafa Uzun-Nurettin Albayrak, "Hamam: Kültür ve Edebiyat", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 430; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 6-7; Ünal, *a.g.e.*, s. 512.

¹¹⁵ Hamam çalışanlarının yaptıkları iş karşılığında ne kadar ücret aldığı hakkında 1640 Tarihli Narh Defteri'nde bilgiler yer almaktadır. Buna göre hamama gusül için girenden bir akçe, kese sürünüp traş olandan iki akçe alınmaktadır. Müşterinin hamamcıya gönüllü olarak bahşiş vermesi yasaklanmamıştır. Müşteri gönüllü olarak tellağa ve natıra ücret verdiğinde hamam ücretini ayrıca vermek zorundadır. Daha fazla bilgi için bakınız. Kütükoğlu, *1640 Tarihli Narh Defteri*, s. 260-261; Yücel, *a.g.e.*, s. 77-78.

¹¹⁶ Külhanbeyleri daha çok kimsesiz çocuklardan oluşmaktadır. Kendilerine has elbise giymekte ve kendilerine has bir dille konuşmaktadırlar. İşleri güçleri olmayıp diğer insanlarla kavga etmekten

İncelenen dönemde Eyüp kaza merkezinde yer alan hamamların külhanlarında barınan ve *hammâlân* olarak bilinen çok sayıda külhanbeyi kayıtlıdır. Hamam defterine bu kişilerin sadece toplam sayısı yazılmıştır. Bunların kimler olduğu, nereli oldukları, ne iş yaptıkları hakkında ise bilgi verilmemiştir. Türbe Hamamı'nda sekiz, Çömlekçiler Hamamı'nda üç, Emine Sultan Hamamı'nda beş, Eskiye Hamamı'nda dört, Kırkık Hamamı'nda üç ve Otağçılar Hamamı'nda beş kişi olmak üzere toplam yirmi sekiz kişi hammâlân olarak kaydedilmiştir.¹¹⁷ Külhanbeylerinin kalmış olduğu hamamların konumlarına bakıldığında genellikle dönemin merkezî ve büyük hamamları olduğu dikkat çekmektedir.

a. Mesleklerine Göre Eyüp Hamam Çalışanları

1735 tarihli hamam defterine göre Eyüp hamam esnafı tellaklık, natırlık, külhanlık, hamamcılık, kapıcılık, kafesçilik ve tezgâhtarlık olmak üzere yedi farklı iş kolunda olmak üzere toplam yetmiş dokuz kişi çalışmaktaydı. Bu iş kollarında kırk altı kişi tellaklık, on yedi kişi natırlık, on kişi külhancılık, iki kişi hamamcılık, iki kişi kafesçilik, bir kişi kapıcılık ve bir kişi tezgâhtarlık yapmaktaydı. Bunlardan tellaklık ve külhancılık meslekleri her hamamda, diğer meslekler ise bazı hamamlarda icra edilmekteydi. Eyüp hamam çalışanları mesleklerine göre kıyaslandığında kırk altı kişi ile %58,2'sini tellaklık, on yedi kişi ile %21,5'ini natırlık, on kişi ile %12,7'sini külhancılık ve altı kişi ile %7,6'sını hamamcılık, kafesçilik, kapıcılık ve tezgâhtarlık yapanlar teşkil etmektedir.

çekinmemektedirler. Bunlar bir tür serseri sayılmaktadır. Külhanbeyleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Server Tanilli, "Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, (Derleyen: François Georgeon-Paul Dumont), (Çev: Maide Selen), İstanbul 2000, s. 138; Mehmet Demirtaş, "XVIII. Yüzyılda Osmanlıda Bir Zümrenin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Erzurum 2006, s. 113-141.

¹¹⁷ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

Tablo 1: 1735 yılında Eyüp hamam çalışanlarının sayısı ve mesleği¹¹⁸

No	Hamam	Bulunduğu yer / mevki	Hamam çalışanlarının görevi							Toplam
			Tellak	Natır	Külhancı	Hamamcı	Kafesçi	Tezgâhtar	Kapıcı	
1	Makrihora	Bakırköy	3		1					4
2	Debbağhane	Yedikule harici	2	1	1				1	5
3	Türbe	Hız.Eyyüb Ensârî	12	6	1		1			20
4	Çömlekçiler	Eyüp	10	3	1					14
5	Yalı	Eyüp-Atike Sultan Sarayı	2		1	1				4
6	Emine Sultan	Eyüp	7	3	1					11
7	Eskiyeni	Eyüp	3	1	1			1		6
8	Kerpiç	Eyüp	1		1					2
9	Kırkık	Eyüp- Düğmeciler Mah.	1		1	1				3
10	Otakçılar	Eyüp	5	3	1		1			10
	Toplam		46	17	10	2	2	1	1	79

Tablo 1’de Eyüp’te hangi hamamların bulunduğu, bu hamamlarda kaç kişinin çalıştığı ve bu kişilerin ne iş yaptıkları hakkında bilgi verilmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde Türbe, Çömlekçiler, Emine Sultan ve Otakçılar gibi Eyüp’ün merkezindeki ve merkeze yakın hamamlarda çalışanların sayısının bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Hamamların tamamında çalışan bulunmakla birlikte Eyüp merkezden uzaklaştıkça hamamlardaki çalışan sayısı azalmaktadır. Mesela o dönemlerde merkeze biraz uzak olan Bakırköy ve Yedikule civarındaki hamamlarda çalışan sayısı dört ila beş arasında değişmektedir. Hamamlardaki çalışan sayısını belirleyen diğer bir faktör ise hamamların fiziki büyüklüğü ve müşteri yoğunluğu olmalıdır. Eyüp merkeze yakın olan Kerpiç, Kırkık, Eskiyeni ve Haliç sahilinde yer alan Atike Sultan Sarayı hamamlarında çalışanların sayısı ise iki ila altı arasında değişmektedir. Görüldüğü üzere hamamlarda çalışanların sayısı ile hamamların bulunduğu mevki ve hamamların büyüklüğü arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Bunun yanında hitap ettiği çevrenin nüfus yoğunluğu, halkın ekonomik durumları, kişisel tercihler ve hamama gitme kültürünün de etkili olduğu düşünülebilir.

b. Eyüp Hamam Çalışanlarının Memleket Durumu

1735 tarihli hamam defterinde çalışanların birçoğunun memleketleri verilmiştir. Eyüp hamamlarında mesleğini icra edenlerin memleket durumu şöyledir: Eyüp, İstanbul, Uskumru, Üsküdar, Dimetoka, İbrail, Ruscuk, Eğridere, Sarıgöl, Manastır, Ustro-

¹¹⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

va, Premet, Avlonya, Alaiye, Beypazarı, Bolu, Borlu, Hamid, Karadeniz, Karahisar-ı Şarkî, Kastamonu, Pazarköy, Sinop, Sivas, Yalova ve Acem. Hamam esnafının çok az kısmının (dokuz kişi) nereli olduğu konusunda bilgi verilmemiştir. Memleketlerinin kaydedilmemesinin sebebi muhtemelen bu kişilerin sorun çıkarma durumu olmayan veya Eyüplü olmalarından kaynaklanmış ya da çok önceleri Eyüp'e yerleşmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Daha başka faktörler de etkili olabilir.

Hamam çalışanlarının memleket durumlarına bakıldığında Eyüp hamamlarında en fazla İstanbullu kişiler çalışmaktaydı. Memleketi belirtilen yetmiş kişiden on dokuzu İstanbullu idi. Bunu on kişi ile Eyüplüler ve beş kişi ile Sivaslılar takip etmiştir. Diğer otuz altı kişi ise imparatorluğun muhtelif uzak ve yakın yerlerinden Eyüp'e gelmişlerdir.

İstanbul'un ve Eyüp'ün dışında Anadolu tarafındaki yerlerden gelenlerin toplam sayısı yirmi birdir: Alaiye'den bir, Beypazarı'ndan bir, Bolu'dan üç, Borlu'dan bir, Hamid'den iki, Karadeniz'den bir, Karahisar-ı Şarkî'den bir, Kastamonu'dan iki, Pazarköy'den iki, Sinop'tan bir, Sivas'tan beş ve Yalova'dan bir kişi gelmiştir. Ayrıca dört kişi ise Acem olarak belirtilmiş olup bunların İran taraflarından geldikleri anlaşılmaktadır. Rumeli tarafından gelenlerin toplam sayısı ise on dördür: Avlonya'dan bir, Dimetoka'dan bir, Eğridere'den bir, İbrail'den bir, Manastır'dan bir, Premet'ten üç, Ruscuk'tan bir, Sarıgöl'den iki ve Ustrova'dan üç kişi gelmiştir. Manastır, Ustrova, Premet ve Avlonya'dan gelen sekiz kişi ise Arnavut asıllı Osmanlı vatandaşlarıdır. Buna göre Balkanlardan gelenler içerisinde Arnavut asıllı kişilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Anadolu ve Rumeli'deki yerlerden başka Eyüp'e yakın İstanbul'dan on dokuz,¹¹⁹ Uskumru'dan bir ve Üsküdar'dan bir kişi Eyüp hamamlarında çalışmaktaydı. Bu bilgilere göre Eyüp hamam çalışanlarının %12,7'sini (on kişi) Eyüplü, %26,6'sını (yirmi bir kişi) Eyüp'e yakın yerlerden, %17,7'sini (on dört kişi) Rumeli tarafındaki yerlerden, %26,6'sını (yirmi bir kişi) Anadolu tarafındaki yerlerden, %5'ini (dört kişi) Acem'den gelenler ve %11,4'sını (dokuz kişi) memleketi belirtilmeyen diğer çalışanlar teşkil etmektedir.¹²⁰

Eyüp hamam çalışanlarının memleket durumları iş kollarına göre şöyledir: İş kolları bakımından Eyüp hamamlarında en fazla çalışan sayısını tellaklar oluşturmaktaydı. Tellakların memleket durumuna bakıldığında kırk altı tellaktan sekizi Eyüplüdür. Eyüp'e yakın yerler arasında İstanbul şehrinde on iki tellak, Uskumru'dan bir tellak ve Üsküdar'dan bir tellak bulunmaktaydı. On bir tellak Rumeli'nin muhtelif yerlerinden olup bunlardan yedisi Arnavutluk'tan gelmiştir. Anadolu'nun muhtelif yerlerden on bir tellak ve Acem'den bir tellak gelmiştir. Bir tellağın ise memleket durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre tellaklar kendi içerisinde kıyaslandığında %17,4'ü Eyüplü,

¹¹⁹ Deftere şehri (İstanbul) olarak kaydedilmiş olup İstanbul'un hangi semtinden olduğu belirtilmemiştir.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için EK-2'deki tabloya bakınız.

%30,4'ü Eyüp'e yakın yerlerden, %23,9'u Rumeli'nin muhtelif yerlerinden, %23,9'u Anadolu'nun muhtelif yerlerinden ve %2,2'si Acem taraflarından gelmiştir. %2,2'sinin ise memleketi belirtilmemiştir.¹²¹

İş kollarına göre tellaklardan sonra Eyüp hamamlarında en fazla çalışan sayısını natırlar oluşturmaktaydı. Hamamlarda çalışan natırların memleket durumuna bakıldığında on yedi natırdan sadece birisi Eyüplüdür. Üç natır İstanbulludur. İki natır Rumeli'nin muhtelif şehirlerinden ve altı natır ise Anadolu tarafındaki muhtelif yerlerden ve üç natır Acem'den gelmiştir. Eyüp hamamlarında çalışan iki natırın ise memleket durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre natırlar kendi içerisinde kıyaslandığında %5,9'u Eyüplüdür. %17,6'sı İstanbul şehriden, %11,8'i Rumeli taraflarından, %35,3'ü Anadolu taraflarından ve %17,6'sı Acem taraflarından gelmiştir. %11,8'inin ise memleketi belirtilmemiştir.¹²²

İş kollarına göre Eyüp hamamlarında üçüncü fazla çalışan sayısını külhancılar oluşturmaktaydı. Hamamların külhancılarında çalışan on kişiden dördü Sivashlıdır. Altı külhancıların memleketi ise belirtilmemiştir.¹²³ Eyüp hamamlarında çalışan külhancıların memleket durumlarına bakıldığında, memleketi belirtilenlerin tamamının Sivashlı olması dikkat çekmektedir.

Eyüp hamamlarında tellaklar, natırlar ve külhancılar dışında başka hamamcılık, kâpıcılık, kafesçilik ve tezgâhtarlık olmak üzere farklı iş kollarında az sayıda (altı kişi) çalışan da bulunmaktaydı. İstanbul şehriden dört kişiden ikisi kafesçilik, ikisi hamamcılık, Eyüplü bir kişi tezgâhtarlık ve Ustrovalı bir kişi kâpıcılık işlerini yapmaktaydı.¹²⁴

Eyüp hamam çalışanlarının memleketlerine bakıldığında hamam çalışanlarının önemli bir kısmı İstanbul, Eyüp ve çevresindedir. Bunun yanında azımsanmayacak sayıda Anadolu'nun ve Rumeli'nin farklı şehirlerinden gelerek Eyüp hamamlarında çalışanlar da bulunmaktadır. Hamam çalışanlarının memleketlerine bakıldığında Eyüp, Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını yansıtan önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.

c. Eyüp Hamam Çalışanlarının Yaş Grupları

1735 tarihli hamam defterinde hamam çalışanlarının yaşları yazılmamıştır. Ancak bazıları için yaşları hakkında fikir verebilecek *mütekaid*, *ihitiyar*, *câr-eburu*, *taze* ve *sabî* ifadeleri kullanılmıştır. Bunlar için de yaş durumlarının ne şekilde belirlendiği ile ilgili olarak herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte kişinin genel fiziki görünümüne bakılarak göz ile tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bunun içinde *mütekaid*, *ihitiyar*, *taze*, *câr-eburu*

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için EK-3'teki tabloya bakınız.

¹²² Ayrıntılı bilgi için EK-4'teki tabloya bakınız.

¹²³ Ayrıntılı bilgi için EK-5'teki tabloya bakınız.

¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için EK-6'daki tabloya ve Tablo 1'e bakınız.

ve *sabi* arasında kesin bir yaş sınırı koymak mümkün değildir. Eyüp hamamlarında çalışan toplam yetmiş dokuz kişiden yedisi *ihtiyar* olarak kaydedilmiştir. Diğer sekizi *câr-eburu*, ikisi *genç oğlan*, ikisi *küçük oğlan*, altısı *taze*, biri ise *sabi* olarak kaydedilmiştir. Elli üç kişinin yaş durumu hakkında ise bilgi verilmemiştir. Bu bilgilere göre Eyüp hamam esnafının hangi yaş gruplarında yoğunlaştığını görmek için defterdeki ifadeleri dikkate alarak bir sınıflandırma yapmak gerekirse 18-21 yaş arasındakileri *câr-eburu*, 7-12 yaş arasındakileri *sabi*, 13-17 yaş arasındakileri *taze* olarak kabul etmek mümkündür. Yaşları hakkında bilgi verilmeyenler ise orta yaşlı yetişkin olarak kabul edilebilir. Yapılan bu sınıflandırmaya göre hamam çalışanlarının yaş gruplarına dağılım oranı ise şöyledir: *Ihtiyar* olarak kaydedilenlerin oranı %8.7, yaşları hakkında bilgi verilmeyenlerin oranı %67.1, *câr-eburu* olarak kaydedilenlerin oranı %10.1, *taze*, *küçük* ve *sabi* sıfatlarıyla kaydedilenlerin oranı %13.9 olarak hesaplanmıştır.¹²⁵ Görüldüğü üzere Eyüp hamamlarında çalışanlar büyük oranda orta yaşlı kişilerden oluşmaktadır.

Eyüp hamamlarında çalışanların yaş durumları yaptıkları iş türüne göre şöyledir: İş kolları bakımından Eyüp hamamlarında en fazla çalışan sayısını tellaklar oluşturmaktaydı. Hamamlarda çalışan tellakların yaş durumuna bakıldığında kırk altı tellaktan beşi yaşlıdır. Altı tellak genç, on bir tellak ise çocuk yaştadır. Yirmi dört tellağın ise yaş durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre tellaklar kendi yaş grubu içerisinde kıyaslandığında %10,9'u yaşlı, %13'ü genç, %23,9'u çocuktur. Yaşları hakkında bilgi verilmeyip orta yaşlı yetişkin olarak kabul edilenlerin oranı ise %52,2'dir.¹²⁶

İş kolları bakımından tellaklardan sonra en fazla çalışan sayısını natırlar oluşturmaktaydı. Eyüp hamamlarında çalışan natırların yaş durumlarına iş kollarına göre bakıldığında on yedi natırdan birisi yaşlı, ikisi *câr-eburudur*. On dört tellağın ise yaş durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre kendi yaş grubu içerisinde kıyaslandığında natırların %5,9'u yaşlı, %11,8'i gençtir. Yaşları hakkında bilgi verilmeyip orta yaşlı yetişkin olarak kabul edilenlerin oranı ise %82,3'tür. Deftere *taze* (13-17 yaş arası) ve *sabi* olarak kaydedilen (7-12 yaş arası) çocuklardan ise natırlık yapan bulunmamaktadır.¹²⁷ Çocukların natırlık işinde istihdam edilmemesinde, natırların müşterilerin eşyalarını emanet olarak aldıkları dikkate alındığında, yaşlarının küçük olması, emanet işlerini hakkıyla yerine getirmemeleri ve natırlık işinin fazla sorumluluk gerektiren bir iş olması etkili olmuş olmalıdır.

Eyüp hamamlarında çalışan külhancılardan tamamının yaşı ise belirtilmemiştir.¹²⁸ Yukarıda yaşları hakkında bilgi verilmeyenlerin orta yaşlı yetişkin olarak kabul edildiği ifade edilmişti.

¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için EK-7'deki tabloya bakınız.

¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için EK-8'deki tabloya bakınız.

¹²⁷ Ayrıntılı bilgi için EK-9'daki tabloya bakınız.

¹²⁸ Ayrıntılı bilgi için EK-10'daki tabloya bakınız.

Eyüp hamamlarında tellaklar, natırlar ve külhancılardan başka hamamcılık, kâpıcılık, kafesçilik ve tezgâhtarlık olmak üzere farklı iş kollarında az sayıda (altı kişi) çalışan da bulunmaktaydı. Türbe Hamamı'nda çalışan bir kişi ihtiyar olarak kaydedilmiş, diğer beş kişinin yaş durumları hakkında ise bilgi verilmemiştir.¹²⁹

d. Eyüp Hamam Çalışanlarının İsimleri, Lakapları ve Unvanları

Türkler, İslam dinini kabul etmeden önce Türkçe isimler alır iken, İslam dinini kabul ettikten sonra zamanla eski Türkçe adlar yerine daha çok Müslüman Arap isimlerini tercih etmeye başlamışlardır. Nitekim XV. yüzyılda tahrir defterlerinde daha çok Türkçe isimler yer alırken bu zamanla değişmeye başlamış ve XVI. yüzyıldan itibaren Türkçe isimler azalmıştır.¹³⁰ XVIII. yüzyılın ilk yarısında da benzer durum söz konusudur. 1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarında yirmi dokuz Müslüman ve altı gayrimüslim olmak üzere toplam otuz beş farklı isim tespit edilmiştir. Ancak bunlardan bazıları defterde çok defa geçtiği gibi bazıları da sadece bir kez geçmiştir. Bir defa geçen isimler Çelebi, Eyüp, Halil, Musa, Nasuh, Recep, Süleyman, Şahin ve Veli'dir. Çift isimler ise on iki adet olup bir defa geçmiştir. Bu isimler Abdullah Abdülkerim, Ahmed Süleyman, Ali Abdullah, Ali İbrahim, Ali Mustafa, Ali Ömer, Derviş Mehmed, Hacı Mehmed, Hacı Osman, Mehmed Abdullah, Mehmed Gülâbî ve Veli Bekir'dir. Gayrimüslim isimlerinden Avanis, Merad, Mihal, Simon ise bir defa geçmiştir. Çift isimli Gayrimüslim çalışan ise bulunmamaktadır.

Hamam esnafı içerisinde farklı isimler bulunmasına rağmen, belli isimlerin sayısı fazladır. Bu isimler Mehmed, Ahmed, Ali, Hüseyin, İbrahim, Osman, Hasan ve Mustafa'dır. Çok geçen isimlerin başında on beş kişi ile Mehmed gelmektedir. İkinci sırada on bir kişi ile Ali ve üçüncü sırada on kişi ile Ahmed isimliler yer almaktadır. En çok geçen isimler içerisinde dördüncü sırada ise beş kişi ile Hüseyin yer almaktadır. Beşinci sırada ise üç kişi ile İbrahim ismi gelmektedir. Bunu ikişer kişi ile Hasan ve Mustafa takip etmektedir. Gayrimüslim isimlerinden İvaz üç ve Avdik ise iki defa geçmektedir.

Eyüp hamamlarında çalışanların isimleri dikkate alındığında Türkler, Hazreti Peygamberin isimlerinden olup Hz. Peygambere saygı ifadesi olarak Muhammed'den bozma Mehmed'i ve diğer ismi Ahmed'i en çok tercih etmişlerdir. On beş kişi Mehmed, on kişi ise Ahmed isimlidir. Diğer bir ismi Mustafa ise defterde iki kez geçmektedir. Hazreti Peygamberin isimlerinden başka torunlarının ismi Hüseyin beş, Hasan ise iki kez geçmektedir.

¹²⁹ Ayrıntılı bilgi için EK-11'deki tabloya bakınız.

¹³⁰ Mübahat Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830*, TTK, Ankara 2010, s. 79.

Tablo 2: İsimler¹³¹

No	Müslüman isimler	Adet	No	Müslüman isimler	Adet	No	Müslüman isimler	Adet
1	Abdullah Abdülkerim	1	14	Halil	1	27	Şahin	1
2	Ahmed	10	15	Hasan	2	28	Veli	1
3	Ahmed Süleyman	1	16	Hüseyin	5	29	Veli Bekir	1
4	Ali	11	17	İbrahim	3		Toplam	70
5	Ali Abdullah	1	18	Mehmed	15		Gayrimüslim isimler	
6	Ali İbrahim	1	19	Mehmed Abdullah	1			
7	Ali Mustafa	1	20	Mehmed Gülâbî	1	30	Avanis	1
8	Ali Ömer	1	21	Musa	1	31	Avdik	2
9	Çelebi	1	22	Mustafa	2	32	İvaz	3
10	Derviş Mehmed	1	23	Nasuh	1	33	Merad	1
11	Eyüp	1	24	Osman	1	34	Mihal	1
12	Hacı Mehmed	1	25	Recep	1	35	Simon	1
13	Hacı Osman	1	26	Süleyman	1		Toplam	9
Genel toplam								79

Hamam çalışanları tarafından tercih edilen diğer isimler ise Hz. Peygamberden sonra yerine geçen, cennetle müjdelenen ve tüm Müslümanlar tarafından sevilen dört sahabenin isimleridir. Bunlar içinde en çok tercih edilen ise Ali'dir. On bir kişi bu ismi taşımaktadır. Osman ismini ise bir kişi tercih etmiştir. Hamam çalışanları tarafından tercih edilen diğer bir isim ise peygamber ismi olup İbrahim'dir. Sayısal olarak tercih edilen isimler dikkate alındığında Hasan ve Hüseyin isimleri Mehmed, Ali ve Ahmed'den sonra gelmektedir.

Türkçe isim olarak ise Çelebi ve Şahin isimlerini taşıyan birer kişi dikkat çekmektedir. İsimlerinin sayısı ve çeşitliliği dikkate alındığında Eyüp hamam çalışanlarının, mensubu olduğu dinin önemli şahsiyetlerinin isimlerini, İslami isimler aldıkları anlaşılmaktadır.

e. Hamam Çalışanlarının Statüsü

Osmanlı toplumunda insanlar, genellikle mensubu oldukları ailelerinin soy geçmişlerini, bazı fiziki özelliklerini çağrıştıran, memleketlerini belirten, sahip oldukları mesleklerini ve statülerini ifade eden lakap, unvan vb. lafızlarla, bazen de sosyal statü ifade eden lakap ve unvanlarla anılmakta ve bu şekilde kayıtlara geçmekteydi. Eyüp hamam çalışanlarının isimlerinden başka kullandıkları lakap ve unvanlar da dikkat çekicidir. 1735 tarihli hamam defterinde ismi geçen kişilerin statülerini ifade eden lakap, unvan vb. lafızlar tespit edilerek hamam çalışanlarının statü durumu değerlendirilmiştir. Bunlardan özellik çağrıştıran sıfatlardan *kara* kullanılmıştır. Bir kişi kara sıfatıyla kaydedilmiş olup bu sıfat o kişinin daha çok fiziki görünümünden kaynaklanmış olmalıdır.

¹³¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

Eyüp hamam çalışanlarından bazıları hamam defterine lakaplarıyla kaydedilmiştir. Hz. Peygamberin torunu Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere *es-Seyyid*, Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere ise *şerif* denilmektedir.¹³² Hamam çalışanlarından iki kişi es-Seyyid lakabıyla kaydedilmiştir. Bunu dışında unvan ve lakaplı kişi bulunmamaktadır. Lakap ve unvanlara bakıldığında hamam çalışanlarının içinde buldukları topluma özgü lakap ve unvanlar ile anıldıkları anlaşılmaktadır.

f. Eyüp Hamam Çalışanlarının Dini Durumu

1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının dini durumları hakkında bilgi bulmak mümkündür. Gayrimüslim çalışanların isimlerinden sonra *zimmî* ifadesi kullanılmıştır. Bu sebeple hamam çalışanlarının Müslüman mı, yoksa gayrimüslim mi oldukları kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Tablo 3'te de görüldüğü üzere söz konusu hamam defterine göre Eyüp hamam çalışanlarının dinleri farklılık göstermektedir. Hamamlarda çalışan 79 kişiden 70'i Müslüman, 9'u ise Gayrimüslimdir.¹³³ Her iki grup birbiri ile kıyaslandığında Müslümanların %88,6 oranına, Gayrimüslimlerin ise %11,4 oranına sahip oldukları görülür. Buna göre Eyüp hamamlarında çalışanların çoğunluğu Müslüman'dır.

Tablo 3: Eyüp hamam çalışanlarının dini durumu¹³⁴

No	Hamam	Hamam çalışanlarının dini durumu			
		Bulunduğu yer / mevki	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1	Makrihora	Bakırköy	3	1	4
2	Debbağhane	Yedikule harici	4	1	5
3	Türbe	Hz. Eyyüb Ensârî	20	-	20
4	Çömlekçiler	Eyüp	12	2	14
5	Yalı	Eyüp- Atike Sultan Sarayı	4	-	4
6	Emine Sultan	Eyüp	11	-	11
7	Eskiyeni	Eyüp	5	1	6
8	Kerpiç	Eyüp	-	2	2
9	Kırkık	Eyüp- Dügmeçiler Mah.	2	1	3
10	Otaçlılar	Eyüp	9	1	10
	Toplam		70	9	79

Tablo 3'te verilen bilgilere göre Türbe, Yalı ve Emine Sultan (Debbağhane) ha-

¹³² *Sâdât, seyyidîn; şîrefa ve eşraf* ise şerifin çoğuludur. C. Van Arendoks, "Şerif", *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s. 435-442; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 161-162; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 755, 777.

¹³³ Gayrimüslimlerden birisi Çömlekçiler Hamamı'nda yanaşma tellak, birisi Kerpiç Hamamı'nda tellak olarak çalışmakta, diğer gayrimüslimler ise çalıştıkları hamamlarda külhançılık yapmaktadır.

¹³⁴ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

mamlarında Gayrimüslim çalışan bulunmamaktaydı. Diğer hamamlarda çalışan Gayrimüslimler genellikle külhancılık yapmaktaydılar.

g. Eyüp Hamam Çalışanlarının Milliyet Durumu

1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının milliyet durumları hakkında kısmen bilgi bulmak mümkündür. Söz konusu defterde hamam çalışanları isimleri, memleketleriyle birlikte tek tek kaydedilmiştir. Liste sonunda da çalışanların mensubiyetleri *Arnavut* ve *ecnâs-ı saire* olarak ikiye ayrılmıştır. Her bir hamam çalışanın hangi millete mensup olduğu ismiyle birlikte kaydedilmemiş, sadece Arnavutluktan gelenler “Arnavud” başlığı altında topluca belirtilmiştir. Diğer unsurlar ise “Ecnâs-ı saire” olarak kaydedilmiştir. Bu sebeple çalışanların geldikleri yerlere bakılarak kimlerin Arnavut asıllı olup olmadığı kolayca anlaşılmaktadır. Defterde böyle bir ayrıma gidilmesinde ise Arnavut asıllı hamam çalışanlarının Patrona Halil İşyanı’nda önemli rol oynamasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu konuda defterin sonunda Arnavut asıllı kişilere hamamlarda iş verilmemesi konusunda uyarılar bulunmaktadır.¹³⁵ Diğer hamam çalışanları hakkında toplu bilgi verildiğinden hamam çalışanlarının milliyet durumları hakkında detaylı bir kıyaslama yapmak mümkün değildir. Mevcut bilgilerden hareketle sekiz çalışanın Arnavut asıllı (%10,1) olduğu, diğer yetmiş bir kişinin (89,1) ise diğer milletlere mensup hamam çalışanları olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: 1735 yılında Eyüp hamam çalışanlarının milliyet durumu¹³⁶

No	Hamam	Bulunduğu yer / mevki	Hamam çalışanlarının milliyeti		
			Arnavut	Ecnâs-ı Saire	Toplam
1	Makrihora	Bakırköy	3	1	4
2	Debbağhane	Yedikule harici	3	2	5
3	Türbe	Hz.Eyyüb Ensârî		20	20
4	Çömlekçiler	Eyüp	1	13	14
5	Yalı	Eyüp-Atike Sultan Sarayı		4	4
6	Emine Sultan	Eyüp		11	11
7	Eskiyeni	Eyüp		6	6
8	Kerpiç	Eyüp		2	2
9	Kırkık	Eyüp- Dügmeçiler Mah.	1	2	3
10	Otakçılar	Eyüp		10	10
	Toplam		8	71	79

Tablo 4’te ve Ek-2’deki tabloda verilen bilgiler incelendiğinde Arnavut kökenlilerin Bakırköy ve Debbağhane hamamlarında çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bakırköy Hamamı’ndaki üç Arnavut’un Premetli, Debbağhane Hamamı’ndaki üç Arnavut’un ise Ustrovalıdır. Benzer durum diğer hamamlarda belirgin şekilde gö-

¹³⁵ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 13.

¹³⁶ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

rülmemektedir. Bu bulgular dikkate alındığında söz konusu hamam çalışanlarının hemşehrlik duygusuyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

h. Eyüp Hamam Eşkal Özellikleri

Eşkâl tariflerinde genellikle kişilerin yaşlarına, boy özelliklerine değinilmekte, sakal, bıyığı bulunup bulunmadığı ve ten rengi (sarı bıyıklı, kara sakallı, kır sakallı gibi) belirtilmekte, bir özü bulunmayanların da özünün cinsine işaret edilmektedir. 1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının saç ve sakal renkleri genellikle belirtilmiştir. Bu şekilde hamam esnafının ancak bir kısmının eşkâli hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. İncelenen hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının boyları hakkında bilgi verilmemektedir. Bunun sebebi Eyüp hamamlarında çalışan kişilerin dış görünüş açısından boylarının dikkat çekmemesinden ya da böyle bir özelliğin deftere kaydedilmesine ihtiyaç duyulmamasından kaynaklanmış olabilir. Hamam çalışanlarının boylarının kaydedilmemesinde daha başka faktörlerde etkili olmuş olabilir.

Ten rengi: Eyüp hamam çalışanları eşkâl kayıtlarında ten rengi belirtilen kişiler bulunmamaktadır. Ten rengi yazılmamış olmakla birlikte sakal-bıyık renginden ten rengini çıkarmak mümkündür. Sakal-bıyık rengi sarı ve kumral olarak kaydedilenlerin –birkaçı istisna- açık renk tenli olduklarında şüphe yoktur. Yine bunun gibi kara ve kır sakallı ile kara ve kır bıyıklı olanlar da esmer olmalıdır. Sakal-bıyık renginde başlıca dört grup vardır: Kara, kır, kumral ve sarı. Bunlar içinde en büyük grubu karalar oluşturmaktadır. Bu sonuçlar sakal-bıyık bahsinde daha detaylı ele alınacaktır.

Sakal-bıyık: Devrin icaplarına göre erkeklerin tercihleri arasında –yaş sınırı verilmemekle beraber- yirmili yaşlarda bıyık, otuzlu yaşlardan itibaren sakal görülmektedir. Eşkâl tariflerinde renkle birlikte daima kişinin sakallı veya bıyıklı oluşuna da yer verilmiştir.

Eyüp hamam çalışanlarının geneline bakıldığında sakallıların sayısı (yirmi bir kişi), sadece bıyıklı olanlara göre fazladır. Bunlardan onu kara sakallı, biri kumral sakallı, beşi kır sakallı ve beşi sarı sakallıdır. Burada sakallı olanlar tabii olarak aynı zamanda bıyıklıdır. Sakalı olmayıp sadece bıyıklı olan hamam çalışanı sayısı ise on beştir. Bunlardan altısı kumral bıyıklı, ikisi sarı bıyıklı, ikisi kara bıyıklı, ikisi bostanî kara bıyıklı, biri bostanî sarı bıyıklı, biri bostanî kumral bıyıklı ve biri bıyıklı olarak kaydedilmiştir.

Sakallı ve bıyıklıların yanında deftere bir çalışan köse olarak kaydedilmiştir. Bu kişinin gerçekten köse mi olduğu, ya da bu lafzın sadece bir sıfat olarak mı kullanıldığı hakkında ise bilgi verilmemiştir.

Defterde şahısların sadece sakallı ve bıyıklı olduklarına işaret edilmemiştir. Bıyığı yeni çıkmış delikanlılar *câr-ebri* (genç) olarak kaydedilmiştir. Bıyığı yeni çıkanlardan

başka yaşı çok küçük olanlar, sakalı ve bıyığı olmayıp ergin delikanlılık (ergin çocukluk) yaşta bulunanlar *genç oğlan*, *küçük oğlan*, *taze oğlan*, *taze* olarak kaydedilmiştir. Yaşı çocukluk ile delikanlılık arasında bulunanlar ise *sabi oğlan*, *taze sabi*, *sabi* (sabi çocuk) olarak vasıflandırılmıştır. Hamam çalışanlarının sekizi *câr-ebri*, ikisi *genç oğlan*, ikisi *küçük oğlan* ve altısı *taze oğlan*, birisi *sabi* olarak kaydedilmiştir. Bu bilgilere göre hamam çalışanlarının sekizi *genç*, onu *ergin çocuk*, biri ise *sabi* çocuk eşkâl özelliklerine sahiptir.

Özürlüler: Eyüp hamam çalışanları içerisinde bedensel özrü olanlara da rastlanmaktadır. Görme özürlü bir kişi *yek-çeşm* olarak kaydedilmiştir. *Yek-çeşm* ifadesinden bu kişinin tek gözlü birisi olduğu anlaşılmaktadır. Gözünü kaybetme nedeni hakkında ise bilgi verilmemektedir. Bu kişi, tek gözlü olarak dünyaya gelmiş olabileceği gibi, doğumdan sonra bir olay ya da hastalık sebebiyle de bir gözünü kaybetmiş olabilir. Söz konusu deftere başka özürlü çalışan kaydedilmemiştir.

Sonuç

Eyüp hamamları hakkında bilgi veren kaynaklar çeşitli dönemlere aittir ve kaynakların türleri farklıdır. İncelemeye konu olan dönemde Eyüp Kazası sınırları içinde on beş hamam bulunmaktadır. Bu hamamlardan bazıları günümüzde ya aynı işlevi sürdürmekte ya da farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Yine birkaç hamam da harap vaziyettedir. Günümüzde, Eyüp hamamlarının önemli bir kısmından ise iz dahi kalmamıştır.

Yapılan incelemede Eyüp hamamlarının, içinde buldukları döneme ve buldukları mekânlara göre farklı isimlerle kaynaklarda geçtiği, ancak bu durumun zaman zaman karışıklığa neden olduğu tespit edilmiştir.

Eyüp Kazasının sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynayan hamamların tamamı Osmanlı döneminde farklı yıllarda inşa edilmişlerdir. Bu hamamlar, işlevsel açıdan, çifte ve kuşluk hamam olarak kullanılmışlardır. Toplumsal açıdan belirli statüye sahip erkekler ve kadınlar tarafından yaptırılmış ve vakfedilmişlerdir. Hamamların mülkiyet durumlarına bakıldığında üçü şahıslara, diğerleri ise vakıflara aittir.

Çalışmaya kaynak teşkil eden 1735 tarihli hamam defteri, Eyüp hamamları ve çalışanları hakkında önemli bilgiler vermektedir: Defterden, hamamlarda çalışanların isimleri, fiziki özellikleri, nereli oldukları, ne iş yaptıkları, hangi hamamda kaç kişinin çalıştığı ve barındığı hakkında bilgi edinilmiştir. Söz konusu defter daha önceki ve sonraki yıllara ait Eyüp hamamları hakkındaki bazı bilgileri mukayese imkânı vermektedir. Buna göre hamam çalışanları başta tellaklık, natırlık ve külhancılık olmak üzere yedi farklı iş kolunda mesleklerini icra etmişlerdir. Hamamlarda çalışan sayısı iki ila yirmi arasında değişiklik göstermektedir. Merkezde bulunan hamamlarda çalışan sayısı fazla iken bu sayı, merkeze uzak ve nüfus yoğunluğunun daha düşük olduğu yerlerde azalmaktadır.

Hamam çalışanlarının memleket durumları incelendiğinde önemli bir kısmının İstanbullu ve Eyüplü oldukları görülmüştür. Ayrıca Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinden gelerek Eyüp hamamlarında çalışan çok sayıda kişi mevcuttu.

Çalışanların dini durumlarına bakıldığında, büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu tespit edilmiştir. Müslümanlar tellaklık, natırlık, külhancılık ve diğer işlerle uğraşmakta, Gayrimüslimler ise tellaklık ve külhancılık yapmaktaydılar. Çalışanların milliyet durumlarına bakıldığında ise büyük çoğunluğunun milliyet durumu belirtilmemiş, sadece Arnavut asıllı olanlar belirtilmiştir. Hamam çalışanlarının az bir kısmı Arnavut asıllı olup tamamı tellaklık yapmaktaydı.

Eyüp Hamamlarında çalışanların yaş durumuna bakıldığında, daha çok orta yaş grubuna dâhil oldukları görülmektedir. Bunun yanında çalışanlar arasında çocuk, genç ve yaşlı kimseler de vardı. Eşkâl özellikleri bakımından hamam çalışanlarının daha çok bıyıklı ve sakallı oldukları anlaşılmıştır.

Sonuç olarak Eyüp hamamlarının yöre halkının kişisel temizlik ihtiyaçlarının karşılanmasında ve toplumsal ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rolleri olduğu, Eyüp'ün fiziki, kültürel ve sosyal açıdan Türk-İslam şehri görünümü kazanmasına önemli katkılar sunduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Cevdet Belediye, 55/2706, 1766 (h.1180) *Tarihli İstanbul Hamamları Defteri*.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İAK.)

İAK, Muallim Cevdet, No: B-6, 1735 (h.1147) *Tarihli İstanbul Hamamları Defteri*.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, 630/2 Nolu Defter, sayfa 1014, sıra 627, Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesi. 1 Şaban 1227/10 Ağustos 1812 tarihli vakfiye tercümesi.

VGMA, 639 Nolu Defter, sayfa 61, sıra 35, Sultan I.Mahmud'un Vakfiyesi, Gurre-i Receb 1165/15 Mayıs 1752 tarihli vakfiye tercümesi.

VGMA, 732 Nolu defter, sayfa 61, sıra 44, Safiyye binti Abdullah bin Abdurrahman Vakfi'na ait 5 R.Ahır 1148/25 Ağustos 1735 tarihli vakfiye tercümesi.

VGMA, 739 Nolu defter, sayfa 85, 42 sıra numarasında kayıtlı Ömer oğlu Silahtar Ağası İbrahim Bey'in 29 Safer 1168/15 Aralık 1754 tarihli vakfiye tercümesi.

2. Kaynak Eserler

Ayvansarayî Hüseyin Efendi-Ali Satı' Efendi-Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'* (İstanbul Camileri ve Diğer Dîni-Sivil Mimari Yapılar), Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. I, İkdam Matbaası, İstanbul 1314.

Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhûr-i Ricâl*, Haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, III, İstanbul 1308.

Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler), Haz. Rıfki Melül Meriç, TTK., Ankara 1965.

Sâî, *Tezkiretü'l-Bünyân (Koca Mimar Sinan'ın Mükemmelen Tercüme-i Halîyle Âsârı Hakkında Mahumatı Hâvîdir)*, İkdam Matbaası, Dersaadet 1315.

Sâî Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân: Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, Yay. haz. Sadık Erdem, Binbirdirek Yayınları, İstanbul 1988.

Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Dersaadet 1317.

Tuhfetü'l-Mimarîn (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler), Haz. Rıfık Melül Meriç, TTK., Ankara 1965.

Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Pan Yayıncılık, Ankara 2013.

3. Tetkik Eserler

19. *Asırda İstanbul Haritası*, Haz. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, Şehir Matbaası, İstanbul 1958, pafta D-7.

Akbatu, Şinasi, "İstanbul Hamamları", *İstanbul 1973 İl Yıllığı, İstanbul 1973*, s.489.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. II-III, İstanbul 1997; C. IX, İstanbul 1992.

[Altınay], Ahmet Refik, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930.

And Metin, "Yabancı Seyyahların Gözüyle 16. Yüzyıl İstanbul'unda Hamamlar ve Temizlik", *İstanbul Armağanı 3 – Gündelik Hayatın Renkleri-*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s.139-143.

Arendoks, C. Van, "Şerif", *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s.435-442.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481)*, C. IV, Baha Matbaası, İstanbul 1974.

Demirtaş, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlıda Bir Zümrenin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Erzurum 2006, s.113-141.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (24.Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 2007.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C. I, İstanbul 1995.

Erkan, Arif, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, C. 1-2, Yasin Yayınevi, İstanbul 2004.

Eyice, Semavi, "Hamam: Tarih ve Mimari", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s.402-430.

Haskan, Mehmet Nermi, *Eyüp Tarihi*, C. II, İstanbul 1993.

_____, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995.

_____, "Eyüpsultan Hamamları", *Eyüpsultan Tarihi*, Eyüpsultan Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Kankal, Ahmet, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyullar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2004.

Kayra, Cahit - Üyepazarcı Erol, *İkinci Mahmud'un İstanbulu-Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1992.

Koçu, Reşat Ekrem, "Akarçeşme Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1958, s.500-501.

_____, "Bakırköy Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1960, s.1912-1913.

_____, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1963, s.2979-2995.

_____, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, Sayı 4'ten ayrı basım, İstanbul 1958.

_____, "Eminesultan Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968, s.5072.

_____, "Eskiyeni Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s.5304.

_____, "Eyyübsultan Türbe Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s.5463.

Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı*, İstanbul 1986.

Kütükoğlu, Mübahat, *1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

_____, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK, Ankara 2010.

Mantran Robert, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. II, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1990.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, C. I-II, TTK., Ankara 1997.

Özcan, Abdulkadir, "Kemankeş Mustafa Paşa", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s.248-250.

Tanişık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, C. I, İstanbul 1943.

Tanilli, Server, "Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, (Derleyen: François Georgeon-Paul Dumont), (Çev.: Maide Selen), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.137-146.

Tulum, Mertol, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK, Ankara 2011.

Turnalı, Bilgin - Yücel Esin, "İstanbul'da Bazı Tekkelerin Yerleri", *Vakıflar Dergisi*, S.18, Ankara 1984, s.141-162.

Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 6. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

Uzun, Mustafa - Albayrak Nurettin, “Hamam: Kültür ve Edebiyat”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s.430-432.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.

Ülgen, Ali Saim, “Hamam”, *İA*, C. V/I, Eskişehir 1997, s.174-178.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1938.

Yılmaz, Mehmet, “Mustafa Paşa (Kemankeş, Kara)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, İstanbul 2008, s.310-311.

Yücel, Yaşar, *1640 Tarihli Es'âr Defteri*, Ankara 1982.

EKLER

Ek 1: Yalı (Karaağaç) hamamı¹

¹ 19. Asırda İstanbul Haritası, Haz. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, Şehir Matbaası, İstanbul 1958, pafta D-7.

Ek 2: Eyüp hamam çalışanlarının memleketi.¹

No	Hamamlar	Memleket																Genel Toplam															
		Eyüp ve Çevresi				Rumeli Tarafları						Anadolu Tarafları																					
		Eyüp	Şehri (İstanbul)	Sütlüce	Kasmpaşa	Üskümrü	Üsküdar	Toplam	İbrail	Ruscuk	Eğirdere	Sargöl	Manastır	Ustrova	Prenet	Avlonya	Toplam		Alayce	Beyazar	Bolu	Borlu	Hamid	Karadeniz	Karahisar-ı Şarki	Kastamonu	Pazarköy	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Acem	Memleketi Belirtilmeyen
1	Makrithora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
2	Debbağhane	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5
3	Türbe	-	5	-	-	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	1	1	-	7	1	3	20		
4	Çömlekçiler	2	3	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	2	-	6	1	1	14		
5	Yalı	2	1	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	4		
6	Emine Sultan	1	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2	-	-	1	1	9	2	-	11		
7	Eskiyeşi	5	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	
8	Kerpiç	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2		
9	Kırkak	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	
10	Otağçılar	-	7	-	-	-	7	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10	
	Toplam	10	19	-	-	-	31	1	1	1	2	1	3	3	1	14	1	1	3	1	2	1	1	2	2	1	5	1	21	4	9	79	

Not: İtalik rakamlar Gayrimüslim hamam çalışanlarıdır.

¹ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, 1735 (h.1147) tarihli, s. 1-3.

Ek 3: Eyüp hamam tellaklarının memleketi.¹

No	Hamamlar	Memleket																						Genel Toplam										
		Eyüp ve Çevresi								Rumeli Tarafları								Anadolu Tarafları																
		Eyüp	Şehri (İstanbul)	Sütlüce	Kasımpaşa	Üskümrü	Üsküdar	Toplam	Dimetoka	İtrail	Ruscuk	Eğridere	Sarıgöl	Manastır	Ustrova	Premet	Avlonya	Toplam	Alaye	Beyazar	Bolu	Bortu	Hamid		Karadeniz	Karahisar-ı Şarki	Kastamonu	Pazar Köyü	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Acem	Memleketi Belirtilmeyen
1	Maakrihora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	
2	Debbaghane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	
3	Türbe	-	4	-	-	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	3	-	3	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-	1	12	
4	Çömekçiler	2	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	3	1	-	10	-	
5	Yalı	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	
6	Emine Sultan	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2	-	-	-	-	1	5	-	-	7	-	
7	Eskiyeeni	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
8	Kerpiç	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
9	Kırkık	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
10	Otaççılar	-	4	-	-	-	-	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-
	Toplam	8	12	-	-	1	1	22	1	-	1	2	1	2	3	1	11	-	1	2	-	1	2	2	1	1	1	11	1	1	46	-		

Not: İtalik rakamlar Gayrimüstlim tellaklardır.

¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

Ek 4: Eyüp hamam natırlarının memleketi.¹

No	Hamamlar	Memleket																													
		Eyüp ve Çevresi					Rumeli Tarafları					Anadolu Tarafları																			
		Şehri (İstanbul)	Sütlüce	Kasımpaşa	Üskümrü	Üsküdar	Toplam	Dimetoka	İbrail	Ruscuk	Eğirdere	Sarıgöl	Manastır	Ustrova	Premet	Avlonya	Toplam	Beypazar	Bolu	Bortu	Hamid	Karadeniz	Karahisar-ı Şarki	Kastamonu	Pazarköy	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Acem	Memleketi Belirtilmeyen
1	Makrihora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Debbaghane	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
3	Turbe	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
4	Çömlekçiler	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
5	Yalı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Emine Sultan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
7	Eski yeni	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
8	Keçiç	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Kırık	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Otağçılar	-	2	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
	Toplam	1	3	-	-	4	-	1	1	1	-	-	-	-	-	2	1	-	1	1	2	-	1	-	-	6	3	2	17		

¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

Ek 5: Eyüp hamam külhancılarının memleketi.¹

No	Hamamlar	Memleket														Genel Toplam																	
		Eyüp ve Çevresi					Rumeli Tarafları				Anadolu Tarafları																						
		Eyüp	Şehit (İstanbul)	Sütlüce	Kasımpaşa	Üskümrü	Üsküdar	Toplam	Dimetoka	İbrail	Ruscuk	Eğirdere	Sarıgöl	Manastır	Ustrova	Premet	Avlonya	Toplam	Alayce	Beypazar	Bolu	Borlu	Hamid	Karadeniz	Kastamonu	Pazarköy	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Acem	Memleketi Belirtilmeyen	
1	Makrihora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
2	Debbağhane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
3	Türbe	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
4	Çömlükçiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
5	Yalı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
6	Emine Sultan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
7	Eskiyeni	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
8	Kerpiç	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
9	Kırkkık	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
10	Otağçılar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	Toplam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	10

Not: İtalik rakamlar Gayrimüslim külhancılarıdır.

¹ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

**Ek 6: Eyüp hamamlarında diğer çalışanların
(hamamcı, kapıcı, kafesçi ve tezgâhtar) memleketi.¹**

No	Hamamlar	Memleket													Genel Toplam																					
		Eyüp ve Çevresi				Rumeli Tarafları			Anadolu Tarafları																											
		Şehri (İstanbul)	Sütlüce	Kasımpaşa	Üsküdar	Toplam	Dimetoka	İtrai	Rüçük	Eğridere	Sargöl	Manastır	Üstova	Premet	Avlonya	Toplam	Alaiye	Beyazar	Bolu	Borlu	Hamid	Karadeniz	Karahisar-ı Şarki	Kastamonu	Pazarköy	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Acem	Memleketi Belirtilmeyen					
1	Makrihora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-			
2	Debbağhane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 ²	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-		
3	Türbe	1 ³	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-		
4	Çömlekçiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
5	Yalı	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
6	Emine Sultan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
7	Eskiyesi	1 ⁵	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
8	Kerpiç	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
9	Kırık	-	1 ⁶	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
10	Otaççılar	-	1 ⁷	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	Toplam	1	4	-	-	5	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6

¹ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

² Karhâne-i kapucu olarak kaydedilmiştir.

³ Kafesçi olarak kaydedilmiştir.

⁴ Hamamcı olarak kaydedilmiştir.

⁵ Tezgâhtar olarak kaydedilmiştir.

⁶ Hamamcı olarak kaydedilmiştir.

⁷ Kafesçi olarak kaydedilmiştir.

Ek 7: Eyüp hamam çalışanlarının yaş durumu.¹

No	Hamamlar	Yer / Mevkii	Yaşlı				Yetişkin / Orta Yaş	Genç (18-21 Yaş)		Çocuk						Genel Toplam			
			Mütakâid	İhtiyar	Pir ve İhtiyar	Toplam		Yaşları Belirtilmeyenler	Toplam	Çâr-bru	Ergin Çocuk (13-17 Yaş)			Sabi Çocuk (7-12 Yaş)			Toplam		
1	Makrihora	Bakarköy	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2	4
2	Debbağhane	Yedikule	-	-	-	-	4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	5
3	Türbe	Eyüp	-	2	-	2	16	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20
4	Çömlekçiler	Eyüp	-	-	-	-	7	3	3	1	-	-	3	-	-	-	-	4	14
5	Yalı	Eyüp	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
6	Emine Sultan	Eyüp	-	2	-	2	5	1	1	-	2	-	1	-	-	-	-	3	11
7	Eskiyezi	Eyüp	-	1	-	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
8	Kerpiç	Eyüp	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
9	Kırkak	Eyüp	-	-	-	-	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
10	Otaççılar	Eyüp	-	2	-	2	5	2	2	-	-	-	1	-	-	-	-	1	10
	Toplam		-	7	-	7	53	8	8	2	2	-	6	-	-	-	-	11	79

¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

Ek 8: Eyüp hamam tellaklarının yaş durumu.¹

No	Hamamlar	Yer/ Mevkii	Yaşlı				Yetişkin / Orta Yaş		Genç (18-21 Yaş)		Çocuk						Genel Toplam
			Mütakâid	İhtiyar	Pir ve İhtiyar	Toplam	Yaşları Belirtilemeyenler	Toplam	Çar-ebri	Toplam	Genç oğlan	Küçük oğlan	Taze oğlan	Ergin Çocuk (13-17 Yaş)	Sabi Çocuk (7-12 Yaş)	Toplam	
1	Makrihora	Bakırköy	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	1	2	3
2	Debbaghane	Yedikule	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
3	Türbe	Eyüp	-	1	-	1	9	2	2	-	-	-	-	-	-	-	12
4	Cömlükçiler	Eyüp	-	-	-	4	4	2	2	1	-	3	-	-	-	4	10
5	Yalı	Eyüp	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
6	Emine Sultan	Eyüp	-	1	-	1	2	1	1	1	2	-	-	-	-	3	7
7	Eskiyeni	Eyüp	-	1	-	1	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3
8	Kerpiç	Eyüp	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
9	Kırkık	Eyüp	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
10	Otaçlar	Eyüp	-	2	-	2	1	1	1	1	-	-	1	-	-	1	5
	Toplam		-	5	-	5	24	24	6	6	3	2	5	-	1	11	46

Not: İtaliye rakamları Gayrimüslim tellaklardır.

¹ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

